

L'Hospitalet de Llobregat i la comarca del Baix Llobregat

Transformació Territorial i Urbana

(Segles IV-X)

Eduard Padró

Tutoritzat per la Dra. Gisela Ripoll

**Museu
d'Història**
de L'Hospitalet

Ajuntament de L'Hospitalet

UNIVERSITAT DE BARCELONA

El Símbol Profanador
Quemava L'Espirit

**L'HOSPITALET DE LLOBREGAT I
LA COMARCA DEL BAIX LLOBREGAT.**

**TRANSFORMACIÓ TERRITORIAL I URBANA
(SEGLES IV-X)**

Eduard Padró

Tutoritzat per la Dra. Gisela Ripoll

ÍNDEX

INFORME FINAL	pàgs. 1 – 4
CLASSE UNIVERSITAT	pàgs. 5 – 30
TEXT PÒSTER BARCELONA	pàgs. 31 – 37
COMPENDI BIBLIOGRÀFIC	pàgs. 38 – 55
ANNEX I DOCUMENTACIÓ	pàgs. 56 i ss.

L'HOSPITALET DE LLOBREGAT I LA COMARCA DEL BAIX LLOBREGAT.

TRANSFORMACIÓ TERRITORIAL I URBANA (SEGLES IV-X)

Informe final del beneficiari de la Beca

RESUM

Aquest informe vol ser un recull de les activitats i tasques realitzades per Eduard Padró Centellas, beneficiari de la Beca, per tal d'assolir els objectius fixats en el projecte de renovació entregat.

També es recullen els resultats de la recerca sobre el territori del Baix Llobregat i la seva cristianització al llarg dels segles IV fins al X.

INTRODUCCIÓ

El projecte europeu del *Corpus of the european Early Medieval churches (IV-X century)* ha estat el principal referent d'aquest treball. La implicació en l'esmentat projecte ha estat gran, sobretot amb la branca hispana *La transformación del nordeste de Hispania y las Islas Baleares: arquitectura religiosa siglos IV a VIII* (Ministerio de Educación y Ciencia Plan Nacional de I+D+i (nº ref. HUM2005-00268/Hist). La recerca a la comarca del Baix Llobregat i la mateixa ciutat de l'Hospitalet ha tingut un paper primordial durant aquest any de treball, i serà un dels principals volums de la publicació del Corpus de la Tarraconesa.

Aquesta relació amb els projectes d'arquitectura eclesiàstica ha suposat la meua participació activa en els nombrosos congressos realitzats durant aquest any 2006. En primer lloc presentant una ponència a la Universitat de Santiago de Compostel·la, juntament amb la Dra. Gisela Ripoll, sobre arqueologia i arquitectura al noroest de la Tarraconesa, on les recerques sobre el Baix Llobregat i la ciutat de l'Hospitalet hi tenien un pes específic important. També assumint la responsabilitat com a coordinador tècnic en el seminari internacional sobre èlits i arquitectura durant l'Antiguitat tardana; i en la

reunió del Corpus d'arquitectura religiosa europea¹. En aquesta última reunió es va consensuar el model de fitxa de referència a tota Europa per realitzar la gestió de les dades proporcionades per l'estudi de l'arquitectura religiosa entre els segles IV i X². Per últim es va prendre la responsabilitat de la coordinació científica de la Reunió internacional celebrada a Barcelona sobre Arquitectura religiosa i transformacions del paisatge, on es va presentar un pòster científic, presentant l'estudi de l'Hospitalet i el Baix Llobregat³.

EVOLUCIÓ DE LA RECERCA

• Primera FASE: Elaboració del catàleg exhaustiu

La consecució d'una fitxa de referència ha estat un dels principals objectius i aquesta fitxa s'assolí a la reunió del *Corpus* realitzada a Palma de Mallorca. El model de fitxa presentat era del tot exhaustiu però es va negociar retallar alguns aspectes de la mateixa. La versió presentada en aquest informe és la més completa doncs a nivell català serà la que s'utilitzarà, essent reduïda només per la publicació. El catàleg realitzat al Baix Llobregat i la ciutat de l'Hospitalet ha intentat ésser el més complet possible, consultant totes les memòries d'excavacions inèdites entregades al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Tot i les dificultats que ha comportat aquesta tasca els resultats han estat satisfactoris, engruixint considerablement el nombre de jaciments localitzats a la conca baixa del riu Llobregat⁴. Per completar la feina d'ordenació del coneixement actual dels jaciments s'ha elaborat una Base de Dades, que permeti gestionar, en un futur, un directori en format GIS/SIG. Aquest software, recentment introduït en el marc de l'Arqueologia del Paisatge i l'Arqueomorfologia, permetrà aprofundir en l'estudi del territori, creant mapes digitals i essent imprescindible per ubicar els jaciments segons les coordenades geogràfiques correctes.

• Segona FASE: Anàlisi del territori

La feina feta sobre el territori s'ha desenvolupat, centrant especialment l'atenció en jaciments concrets. S'ha visitat la fortalesa de Castellví de Rossanes (Gavà),

---

¹ .- *I Encontro Compostelán de Arqueología medieval. Do Documento á evidencia material. 22-24 de marzo de 2006*. També *Élites i Arquitectura en la Antigüedad tardía*, i finalment *Corpus de Arquitectura religiosa europea. Métodos de análisis, registro y vocabulario*. Adjunto documentació acreditativa.

² .- Veure Annex I.

³ .- *Arquitectura religiosa y transformación del paisaje en el Mediterráneo occidental. Siglos IV al X. Reunión Internacional. Barcelona 5-6 de Octubre 2006*. Adjunto documentació.

⁴ .- Veure arxiu base de dades (Data Base, Accés inclòs en el CD adjunt)

l'església de Santa Margarida del Cairat (Esparreguera). Especial atenció mereix les visites a Santa Maria del Puig, també a Esparreguera, on s'ha realitzat una recent excavació arqueològica deixant al descobert el presbiteri original del primer edifici religiós anterior a l'estil romànic i que sense massa dubtes podria correspondre als segles VI-VII dC. Altres recerques sobre el terreny han resultat menys fructuoses com les realitzades a Molins de Rei i el seu terme, o bé la passejada entre Castelldefels i Sant Boi, passant per Gavà, Viladecans i l'església de Nostra Senyora de Sales. Per iniciar la recerca als fons de Museus calia un coneixement clarificador dels materials a consultar, només s'ha pogut iniciar la recerca en el Museu de Gavà, on hi ha l'excel·lent material de Les Sorres, entre altres jaciments. Tot i ésser poc productives, els fons materials dels Museus tant de Barcelona com del Baix Llobregat, obren noves vies d'investigació, i sobretot creen una necessitat, en el meu parer, imperiosa, de recerca sobre la caracterització ceràmica baix imperial, d'època visigoda i carolíngia. Lligant aquestes sèries de materials sorgides d'excavacions, amb les mateixes memòries d'excavacions, consultades al Servei d'Arqueologia, s'arriba a la conclusió que encara avui s'està molt lluny de poder determinar una adscripció cronològica concreta, tan sols amb l'anàlisi macroscòpic, a les restes ceràmiques. Per això caldria idear i orientar una recerca específica en aquest sentit, realitzant seriacions i anàlisis fisicoquímics (Termoluminiscència, anàlisis arqueomètrics). Només així es podrà tenir la certesa de poder datar les ceràmiques més comunes, sobretot la ceràmica romana oxidant i la ceràmica grisa, suposadament medieval, però que també es troba en cronologies tarδοantigues.

- **Tercera FASE: Preparació de la difusió**

Aquesta fase de treball ha estat centrada en l'obtenció de material fotogràfic digitalitzat, així com en la preparació i confecció d'un pòster explicatiu sobre una part de la feina feta, presentat a la Reunió Internacional de Barcelona del 5 i 6 d'Octubre 2006: "La transformació del territori en el Baix Llobregat (Siglos IV-X)"⁵.

- **Quarta FASE: Redacció d'una Tesi Doctoral**

Durant la feina realitzada s'ha assolit un coneixement aprofundit dels problemes que plantegen els estudis de territori. Les noves tecnologies i la confirmació de la

---

⁵.- Veure nota 3, documentació adjuntada.

validesa de l'Arqueomorfologia com a eina de treball sobre el terreny, han fet reorientar el treball en aquesta direcció. En aquest sentit caldrà encara aprofundir en el coneixement del sistema GIS/SIG per poder realitzar una Tesi doctoral innovadora i en sintonia amb les novetats en recerca.

- **Cinquena FASE: Preparació d'activitats pel 2008**

En aquest sentit, les possibilitats són múltiples i l'oportunitat resulta molt suggerent per confirmar l'Hospitalet com un pilar important dins la cultura antiga i medieval catalana. Els 1100 anys del primer document on s'esmenta la vila de Provençana, pot esdevenir una ocasió de primer ordre, per preparar actes, a un any vista, en aquesta direcció. Fòrums, conferències, exposicions i excavacions on el Museu d'Història de l'Hospitalet, la Diputació i el Consell Comarcal hi tenen molt a dir.

EL TERRITORIUM DE BARCINO

L'EXEMPLE DEL BAIX LLOBREGAT

Esquema de la conferència presentada a l'alumnat de la Universitat de Barcelona,

2 de maig de 2006

INTRODUCCIÓ

El treball sobre l'evolució del territori que estic realitzant sota la direcció de la Gisela Ripoll, abraça molt més que l'estudi intrínsec dels jaciments ubicats a la conca baixa del Llobregat.

Ha estat necessari analitzar el territori des d'una dimensió integradora i diacrònica.

M'estic ocupant de forma preferent dels processos de colonització sistemàtica del territori, intentant establir les àrees d'influència de les ciutats. La distribució de l'hàbitat i de les formes d'organització i explotació del territori seran també factors objectes d'estudi.

La feina continuada servirà per mostrar un estudi del territori capaç de proporcionar un marc de referència a interpretacions més concretes i detallades, veient quin és el paisatge que construeix la societat de tradició romana entre el Baix Imperi i el món feudal.

Aquest treball s'inclou dins la corrent actual que marquen els estudis de la prospecció intensiva microregional. D'aquesta manera s'assoleix un coneixement detallat i fiable del paisatge, i és aquí on radica la diferència primordial amb el treball que suposen les anomenades Cartes Arqueològiques.

 A més la tasca realitzada ha estat sempre pensada amb una vinculació molt estreta amb el Corpus d'Arquitectura Religiosa Europea.

La feina feta sobre el Baix Llobregat i el territori de *Barcino* serà una part important d'un dels volums del Corpus, relatius a la Tarraconesa, doncs la recerca elaborada en el projecte ha estat sempre en una col·laboració molt estreta amb les línies directores del programa europeu i hispànic.

Actualment són molt importants els estudis globals sobre el territori, que abracin una gran faixa cronològica per poder seguir la evolució dels diferents problemes i transformacions que van afectar els *territoria* de les ciutats tardanes.

PP Sobre el Baix Llobregat, l'arqueologia ha treballat amb molt d'esforç, sobretot a partir de finals dels anys 70, per part de la càtedra d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

La feina d'un grup de joves d'arqueòlegs preocupats pel patrimoni de la comarca al llarg dels anys 80 resultà importantíssima i cal sumar la tesi doctoral de J. M. Solias, l'any 1990, com a treball essencial, culminant d'aquesta empenta de l'arqueologia al curs baix del Llobregat.

Aquests estudis que intentaven endegar un projecte ambiciós, malauradament, no tingueren massa continuïtat i es mantenien deslligats dels treballs fets sobre edificis de l'antiguitat tardana i l'època alt-medieval.

Els estudis, més moderns, sobre el Pla de Barcelona de J. M. Palet, han aconseguit afegir nous elements de discussió, com veurem.

PP En aquesta àrea de la conca baixa del Llobregat ens hem d'afrontar a un coneixement molt parcial que, en bona mesura cal atribuir al abusi creixement de la comarca, sobretot de l'àrea metropolitana de la ciutat de Barcelona.

Aquest fet a més de parcel·lar el coneixement dels jaciments localitzats, ha provocat un trencament de la configuració natural i, a la vegada, històrica del delta.

Juntament a aquestes dificultats que he esmentat, cal afegir la desunió existent entre els treballs referents a època romana amb els estudis posteriors d'època visigoda o alt-medieval.

D'aquesta manera s'ha parcel·lat, sense intenció, el coneixement de la tardoantiguitat en l'àrea esmentada, produint veritables buits cronològics en el coneixement evolutiu de la història del territori.

La meva intenció és la de retornar aquesta visió global, posant en relació els jaciments baix imperials amb la posterior transformació cap el món medieval.

PP L'estudi evolutiu i de les transformacions haurà d'arrencar amb la centuriació estructurada per l'Imperi arrel de la fundació de *Barcino*. Aquest fet modificarà tot el paisatge natural i humà de l'entorn, vertebrant el territori productiu.

Un altre canvi important que caldrà posar sobre la taula de treball, és la implantació del cristianisme i la seva ràpida expansió des del món urbà cap al món rural, segurament ja cap el segle V-VI.

Aquesta penetració des d'àmbits urbans cap a territoris més rurals serà el germen de la posterior parroquialització del territori.

■ MARC GEOGRÀFIC

Respon al nom de Pla de Barcelona a tota l'àrea costanera delimitada pel mar, la Serralada litoral (Serres de Marina i Collserola) al nord i el massís del Garraf al sud.

■ Resulta una zona amb una bona centralitat, és a dir una senzilla comunicació amb tot el llevant de la Tarraconesa (NE Península Ibèrica).

PP A més, l'estuari del Llobregat afavoria la possibilitat d'una important zona portuària, tant de petit comerç local, com de comerç marítim, de llarg recorregut, més endavant plantejaré les possibilitats portuàries de la zona.

Precisament dilucidar com era el marc físic a l'antiguitat resulta bàsic per a realitzar un estudi d'aquestes característiques.

Cal pensar que la vall generada pel Llobregat facilita una penetració cap a l'interior del NE peninsular, evitant la Serralada Litoral.

Aquest fenomen es pot observar també a l'actual Empordà, la vall del riu Besòs, i la gran depressió que genera el riu Ebre que, en època romana, comunicà la costa amb l'interior de la Tarraconesa.

En tant que resulta un eix natural, el Llobregat, va esdevenir una zona privilegiada per al moviment de mercaderies i persones al llarg de diferents períodes, ja des d'època ibèrica fins a l'actualitat, passant pels romans que dotaren a aquest territori de les primeres infraestructures que modificaren el paisatge.

Aquest fet anà convertint un estuari natural en un delta que creixia ràpidament, segurament a causa de la desforestació que comporta la creació de noves terres de cultiu, noves vies de comunicació ben traçades i assentaments humans per l'explotació dels recursos.

Evolució del paisatge físic

PP Formació del delta

Després de l'última glaciació els nivells de costa anaren pujant de manera continuada, fet que impediria la formació de cap plana deltaica.

Però cap al 1000 aC. els nivells marítics van estabilitzar-se, creant així un marc geològic propici a l'acció erosiva del riu Llobregat. ■■

Cap el 1970, es van realitzar els primers estudis geològics a la zona.

Aquests treballs determinaren la composició sedimentaria del delta del Llobregat, s'establiren dos grans plaques de terres, una inferior d'uns 11.000 anys i la superior formada des d'aleshores fins a l'actualitat.

Arran d'aquests treballs s'establí un model de creixement per les deposicions sedimentaries aportades pel riu. Aquest model es basa en l'existència de dos lòbuls que creixerien fins trobar-se formant un únic delta.

El coneixement de les restes arqueològiques que es començaven a documentar aleshores (àmfores romanes) va ésser interpretat com a troballes referents a la zona de platja. **PP**

Posteriorment els anàlisis arqueològics han demostrat que els materials recuperats no eren a les antigues platges sinó que es tractaria de peces transportades en vaixells que s'havien enfonsat amb part de la càrrega, eren restes que en època romana romanien a més de 10 metres de profunditat.

Aquests descobriments han aconseguit modificar la hipòtesis d'un creixement dual del delta.

PP Sembla que el delta evolucionaria a partir d'un únic lòbul format entre Cornellà i Sant Boi que s'aniria expandint cobrint la falda sud de la muntanya de Montjuïc.

En aquest sentit cal esmentar les evidències del port ibèric situat en aquesta zona que s'acoloratà de sediments i s'hagué d'abandonar.

Aquestes deposicions s'expandirien cap al sud, fins a Castelldefels, per l'acció de la corrent marina activa en aquesta part del litoral que es mou de nord a sud.

Aquest mateix curs marítim limità el creixement del delta a la zona sud de Montjuïc, exposada a la seva corrent.

La placa de terres més superficial ha estat mostrejada amb anàlisis de Carboni 14, demostrant que la cronologia per la seva creació és entre els segles IV fins el VIII.

Per explicar aquestes dades ha estat necessari valorar l'acció humana sobre el medi ambient.

L'increment de l'ús dels recursos silvícoles i una major tala de superfície forestal, provocaran una reducció dels boscos facilitant l'acció erosiva del riu sobre el terreny que es veurà mancat d'un element estabilitzador com són els arbres. ■■■

Els estudis de l'evolució vegetal al Pla de Barcelona, a partir d'analítiques sobre mostres pol·líniques han posat de manifest una acció antròpica intensa sobre els boscos mediterranis.

Ref. al PP En sondejos realitzats a l'estany de la Murtrassa, a la zona deltaica del Llobregat, aporten una datació entre el 690 i 789 dC.

Al sector de Montjuïc, també s'hi detecten moments de forts incendis amb la conseqüent desforestació, tot i que no han donat cap cronologia concreta si que es poden vincular al moment posterior a l'Alt Imperi.

El sondeig, a més, va detectar una davallada del pes específic de la vinya i una puixança del conreu cerealístic.

Aquestes dades cal relacionar-les amb resultats d'anàlisis geomorfològics que demostren un creixement del delta del Llobregat, així com també de la plataforma deltaica del riu Besòs, a l'altre extrem del Pla de Barcelona.

Aquest procés d'erosió aportarà nous sediments a la zona de la desembocadura del riu, facilitant així la formació de la plana deltaica.

Al delta del Llobregat no es detectarà un estabilització del procés fins als segles VII-VIII, conformant una línia de costa més estable. La intensitat de la erosió també es documenta a Montjuïc en cronologies tardoantigues.

Aquests estudis constatarien l'existència d'un canvi en profunditat, tant del paisatge físic com l'econòmic, al llarg de l'Antiguitat tardana (segles V-VI i VIII).

Aquestes transformacions s'han comprovat al sector central de costa catalana i s'expliquen com un gir vers la ramaderia extensiva, en detriment de l'agricultura.

Per tant s'explicarien els canvis estructurals del territori mitjançant una transformació econòmica a gran escala, essent la ramaderia la nova activitat econòmica dels vessants de la Serralada Litoral i les planes litorals.

Aquesta economia ramadera necessitarà de nous itineraris pel pas dels ramats, així s'explicarien els canvis detectats en la morfologia del paisatge i la seva nova configuració.

Aquesta interpretació genera una sèrie de dubtes o reflexions:

Sobre el creixement del delta degut a la intensa actuació de l'home sobre els paisatges boscosos no hi ha dubtes, s'hi pot estar d'acord sense massa problemes, de totes maneres cal afegir que el riu Llobregat ha estat actiu des d'èpoques prehistòriques i que les aportacions de noves terres han estat constants.

Si bé els romans segurament, des de la seva instal·lació als nous territoris, modificaran el paisatge de manera més o menys intensa, sembla que a partir del segle IV, l'aportació de sediments per part del Llobregat inicia un augment que no s'aturarà fins el segle VIII-IX.

El problema d'aquesta lectura rau en la interpretació que se'n fa d'aquesta realitat. Si bé l'activitat ramadera necessitarà d'importantes extensions per al seu desenvolupament i la transhumància del bestiar, resulta complicat pensar en incendis programats per a tal efecte.

Crear nous espais deslliurats de bosc mitjançant un incendi, que sempre és de resultats immediats, per realitzar activitats ramaderes, .

Per una banda cal saber que reunir un gran nombre de caps de bestiar no és gens immediat, i és força costós, així doncs iniciar un incendi per realitzar activitats ramaderes resulta complicat.

Potser la desforestació mitjançant incendis provocats sigui una activitat de més fàcil relació vers una activitat econòmica agrícola, doncs fins i tot les restes vegetals carbonitzades realitzaran una funció d'adob natural molt interessant pel creixement ràpid dels cultius.

Finalment cal dir que resulta força complicat crear nous models, noves generalitats, alhora d'analitzar el passat.

S'ha de prendre consciència que els anàlisis que realitza la investigació sobre el territori, sempre són susceptibles d'esdevenir punts a considerar, però difícilment poden rebre un tractament de punts d'inflexió per nous models divergents.

Potser hem de pensar que, ni a l'època alt imperial el territori seria exclusivament agrícola, ni al llarg de l'Antiguitat tardana la ramaderia prendrà una importància tant cabdal a la zona litoral catalana; al terme mig hi haurà l'explicació de la realitat econòmica d'aquest moment tardà.

PP El delta a l'Antiguitat tardana

L'increment de les planes deltaïques a partir dels segles IV-V ha estat una dificultat a l'hora de seguir l'evolució de la zona portuària identificada en aquesta zona per època romana.

La investigació actual interpreta que aquest ampli ancoratge desapareix sota les sorres del delta i es lliga amb la idea del decreixent comerç marítim per als inicis de la tardoantiguitat.

Però realment hi ha estudis que ens fan pensar en que el comerç mediterrani en aquesta època sofrirà certes modificacions però manté una gran vitalitat sobretot per objectes de luxe.

La interpretació més vàlida podria ser que en modificar-se les línies de costa, la ubicació de les àrees d'ancoratge també varien i s'adeqüen a la nova realitat.

Aquesta idea no deixa d'ésser una simple hipòtesi doncs no s'ha realitzat cap estudi al respecte, mancants materials que ens puguin oferir més llum sobre la continuïtat del jaciment anomenat l'Ancoratge de les Sorres.

Només hi ha un element que ens pot donar la raó però resulta ésser força més tardà, l'embarcació excavada al Canal de Rem de Castelldefels.

Es tracta d'un vaixell de finals del segle XIV o principis del XV, que es va enfonsar a la zona d'estanys que hi hauria entre Gavà i Castelldefels.

Aquesta troballa és important entre altres motius perquè indica que aquests pantans eren navegables, i hàbils per l'activitat comercial, fins l'època medieval.

A banda dels elements que indiquen una continuïtat de les activitats comercials, a la zona del delta hi ha un buit pel que fa al procés de cristianització i poblament.

Arqueològicament hi ha un silenci absolut i una manca total de treballs en aquest sentit.

Notes Documentals

PP La documentació medieval ens ofereix la primera notícia de construccions arquitectòniques a la zona del Prat, a partir del segle X s'esmenta l'indret *Lacunaria*, evidenciant l'existència d'unes cases i estructures d'usos rurals.

Però no serà fins el testament d'Eimerud, de l'any 1083, que es cita un edifici amb més concreció: l'església de Sant Pere.

Aquesta construcció que després canvià la seva advocació a Sant Pau, sembla que va desaparèixer com a conseqüència de les riuades sofertes periòdicament a la zona deltaica.

Sembla doncs que les planes sorrenques de nova creació, a finals del segle XI, ja eren prou consistents i habitades com per escollir l'emplaçament d'una església que podria funcionar com a parròquia.

De l'església de Sant Pere (Sant Pau) no se'n coneix la ubicació, tant sols tenim una imatge policroma de fusta, del segle XIII. Ni tan sols a través de prospeccions en superfície al llarg d'una zona concreta on se sospita que fou ubicada, han donat resultats.

En aquest sentit cal dir que la gran quantitat de riuades i inundacions, fan pensar en una potència de sorres de fins a quatre metres cosa que dificulta la localització de jaciments simplement prospectant la superfície del terreny.

■ EVOLUCIÓ ESTRUCTURAL DEL PAISATGE I ELS EIXOS VIARIS

Organització territorial

Com he anat dient al llarg de l'Antiguitat tardana, segles IV-X, hi haurà tot un seguit de canvis que afectaran al territori.

En primer lloc cal dir que aquestes transformacions prendran com a referència les estructures anteriors, en certa manera s'adequaran a les noves realitats d'un món canviant.

Un canvi evident serà una configuració diferent per la comunicació de la zona de Collserola amb les planes deltaiques del Llobregat.

Una sèrie de nous eixos viaris reaprofitaran elements anteriors però, en certa manera, deformaran els antics camins i *limites* de la xarxa de centuriació.

Aquests nous eixos convergiran al sector anomenat del Port, a la falda sud de la muntanya de Montjuïc i presenten una continuïtat cap el delta del *Rubricatum*, en continua expansió.

A la zona litoral, al sud de la desembocadura del riu, el creixement del delta acolmarà l'antic estuari portuari. Aquesta amortització permetrà l'aparició de nous eixos de comunicació, que circularan per les noves terres, configurant un nou paisatge.

Les vies de nova creació comunicaran amb Bàrcino tant per l'interior de Montjuïc, com vorejant la muntanya per la zona de Creu Coberta.

Es pot dir que la xarxa viària a la zona, podria formar-se en aquest moment de creixement del delta. La zona del Port, al vessant sud, esdevindrà un nou pol central de la nova estructura del territori.

Els canvis estructurals al delta s'acompanyaran per una ampliació, o millora, dels itineraris transversals d'interior, com serà el cas dels eixos més litorals del massís del Garraf (direcció a Begues).

Les transformacions al territori i urbanístiques vindran donades, sobretot a partir de la fundació de la ciutat de *Barcino*.

La ciutat va provocar una reordenació del territori mitjançant una centuriació, que correspon al model romà d'espai, la quadrícula.

D'aquesta manera es perseguia una millor distribució de la terra, major aprofitament i gestió dels recursos.

Aquesta centuriació que fou pensada i organitzada per una millor perduració en el temps, ha quedat fossilitzada en algunes de les vies actuals de la ciutat de Barcelona.

La inclinació NE-SO serà producte de les referències geogràfiques de la Serralada Litoral i la costa del Mediterrani, així s'aconseguia una optimització del terreny adequat al relleu natural, afavorint drenatges i canalitzacions d'aigües.

A Hispània, un dels altres exemples ben estudiats és a Saragossa (*Caesaraugusta*), la fundació de la ciutat va comportar també una centuriació del territori tal i com passa a *Barcino*.

Hem de suposar que aquestes transformacions formarien part d'un programa de reformes planejat per l'emperador August que cal tenir en compte per a totes les *ciuitas* augustals.

El projecte edilici que cal associar a la centuriació és important, caldrà noves vies de comunicació entre les poblacions urbanes i construcció de ponts, entre altres obres públiques.

En època romana, el *territorium* de la ciutat de *Barcino* arribava fins el pont de Martorell sobre el Llobregat, però es desconeix per fonts textuais qualsevol referència sobre com continuaria aquest *limes* administratiu en direcció al litoral.

En aquesta direcció, el mateix riu, podria desenvolupar la funció de línia divisòria entre les administracions de *Tarraco* i *Barcino*; tot i que el més versemblant seria que la

frontera esdevingués el gran accident geogràfic de la Serra del Garraf que, en direcció NO, enllaçant amb les Serres d'Ordal, arriba fins a l'alçada de Martorell.

Per l'Antiguitat tardana i fins el segle X, caldrà veure a la legislació visigoda i carolíngia, quines mesures es prenen en aquest sentit d'organització territorial i productiva.

Serà important determinar si realment la producció agrària acaba perdent força enfront de la ramaderia, i veure com es transformen les explotacions agrícoles iniciant el camí cap el món medieval.

PP VIES DE COMUNICACIÓ

Una de les explicacions del desenvolupament intens que viurà la comarca del Baix Llobregat, ja des d'època ibèrica i, sobretot durant l'ocupació romana, és l'evident funció de centre de distribució i comunicació, tant humana com de bens comercials.

Aquest factor es veurà intensificat per la presència de la ciutat de *Barcino*, al segle I dC., veritablement el centre urbà i econòmic més important de la zona.

La xarxa viària, reforçada des de l'Alt Imperi amb la importantíssima Via Augusta, serà un dels elements que conformen el paisatge possiblement amb menys canvis i transformacions.

L'elecció dels trams que conformen una via de comunicació té molt a veure amb la fisonomia geogràfica de la zona, i per tant podria estar en funcionament des de temps prehistòrics fins a l'actualitat, només afegint-hi canvis tecnològics i morfològics.

Resulta complicat diferenciar algunes vies romanes de camins utilitzats en època medieval, i amb força convicció es pot afirmar que els eixos de comunicació més importants són, pràcticament sempre, en constant manteniment.

Tot i les dificultats que comporta un estudi d'aquest tipus a la conca baixa del Llobregat, per l'alt nivell de transformacions urbanístiques viscudes en els últims anys, podem rastrejar algunes troballes arqueològiques com són els mil·liaris per intentar crear una imatge de la xarxa de carreteres imperials.

Per altra banda no es pot menystenir la documentació medieval existent sobre la comarca que serà una font importantíssima per la gran quantitat de topònims o indicacions que faciliten la tasca de seguir el traçat dels camins entre els segles IV i X.

També serà molt útil la cartografia d'èpoques més modernes, evidenciant una continuïtat en l'ús de la major part de les rutes de comunicació des del món romà.

Al tractar-se d'una zona costanera, la comunicació marítima serà cabdal i en aquest sentit podem parlar de dues importants àrees portuàries.

A banda de l'antic port a la vessant sud de Montjuïc, segurament en ús des d'època ibèrica, fossilitzat toponímicament en època medieval en l'església de Nostra Senyora del Port, caldrà parlar també del que s'ha anomenat l'Ancoratge de les Sorres que resultarà primordial pel desenvolupament de la comarca i l'ager de *Barcino*, almenys fins els segles V o VI.

La formació i el creixement del delta facilitarà l'aparició d'aquest espai de refugi pels vaixells, millorant les possibilitats de comerç.

Tots aquests factors, juntament amb els patrons d'assentament i el procés de cristianització del territori, deixen al descobert la possibilitat d'elaborar una trama viària ferma i consolidada des d'època romana.

Elements de topografia

Identificant els elements de relleu que conformen el paisatge, mitjançant l'anàlisi de fotografies aèries, és possible establir rutes naturals entre els diferents territoris que conformen la comarca del Baix Llobregat.

A les àrees dominades per planes deltaïques, la morfologia del terreny esdevé molt més suau, sense massa pendents.

Aquest fet implica una trama de vies de comunicació amb moltes més possibilitats, i es caracteritza per la multiplicació de trams transversals que recorren el terreny sinuosament, amb força uniformitat.

En contraposició, a les zones on l'element de paisatge és més abrupte, planes altes o bé petites serralades, la xarxa de camins i vies de comunicació esdevé més complexe, però alhora limitada pels corredors naturals oberts per barrancs, rieres, torrenteres i les diverses elevacions del terreny.

PP Els importants estudis sobre el Pla de Barcelona han determinat tres grans corredors naturals amb un potencial molt important per establir vies de comunicació:

El primer corredor vindria des de la vall del Besòs i a la seva part central es desenvoluparia arrel del massís del Guinardó, fins a Esplugues, Sant Just Desvern i la vall del Llobregat, delimitant amb els contraforts de la Serra de Collserola. Més al sud, entre el delta i el massís del Garraf, els sediments formen

una franja de terres, estreta, que serà la continuació d'aquest eix natural, fins a la costa.

El segon corredor vindrà desenvolupat des de la Conreria, fins a la ruptura del pendent que significa la vall del Llobregat, a la seva alçada prop d'Esplugues i Sant Just Desvern, lligant amb el primer eix esmentat.

La tercera via de comunicació natural establerta tindrà en compte les diferents carenes muntanyoses, tant en direcció NE-SO (Collserola i Marina), com les que s'endinsen vers el territori interior en direcció SE-NO.

Caldrà afegir a aquests exemples més rellevant i evidents, tot un seguit de rutes naturals treballades pels diferents torrents i rierols que conformen l'orografia de la zona. Un bon exemple és el corredor de la Riera de Begues, que s'obre a través de la zona nord del massís del Garraf, exercint de comunicador entre la depressió litoral i el Pla de Barcelona, amb les primeres planes del Penedès, com veurem més endavant.

PP Possibles eixos de comunicació naturals

Seguint aquests elements del paisatge, es pot veure l'adequació de molts d'ells amb itineraris creats per l'acció antròpica.

Als voltants de la riera de Sant Gervasi apareixen certes traces viàries que a l'actualitat queden cobertes sota l'urbanisme modern.

Tot i així, indiquen la utilitat d'aquest corredor natural en relació a la *ciuitas* de *Barcino*.

Tanmateix es pot documentar l'ús com a via de comunicació interior-costa, la Riera Blanca, entre la Serralada Litoral i el delta del Llobregat, i de les rieres de Sant Just i de la Salut entre la Serra de Collserola i la plana al·luvial del *Rubricatus*.

A la conca del riu, les possibilitat de restitució d'aquestes traces poden arribar a ésser més fiables, donat el caràcter agrícola fins fa pocs anys.

S'hi detecta una trama viària força ortogonal que queda plasmada amb traces de continuïtat de la Travessera cap el centre de l'Hospitalet.

També es pot seguir bé en el tram que comunicaria l'antic nucli de Provençana amb el de sant Just Desvern, així com el tram que continuaria fins a Esplugues i més enllà, a Sant Joan Despí.

Així doncs, la morfologia d'aquests itineraris apareix relacionada, molt estretament, amb les característiques definides pel medi físic; d'una banda, com hem vist, el delta del Llobregat caracteritzat per l'escàs pendent dels seus terrenys sedimentaris i per l'altra banda el massís del Garraf i, en menor mesura, la muntanya de Montjuïc.

La complexitat de la trama viària a la conca baixa del Llobregat es veu refermada per una important sèrie de variants a les traces dels camins detectats.

La seva morfologia viària es caracteritza per la presència de traces, més o menys paral·leles, que travessen el delta des de Castelldefels fins a Montjuïc.

A la part sud del delta les traces interiors tenen una major discontinuïtat, provocada per determinats parcel·lars que semblen deformar els traçats naturals.

Aquestes ruptures també es detecten a la part central del delta i podrien indicar una preexistència a la parcel·lació del terreny, fins i tot anteriors a certs canvis del traçat del riu.

Les discontinuïtats detectades tampoc presenten una uniformitat dins l'àrea estudiada, així es tindriem una major incidència d'aquest factor a la zona propera a la muntanya de Montjuïc que al territori proper a Castelldefels.

Vies seguint el curs del Llobregat

El riu mai exercirà de separació entre ambdues bandes de la seva riba, però sembla lògic pensar que, en certa mesura, modificarà la xarxa de comunicació terrestre.

Segurament, ja des d'antic, es desenvoluparan certs mitjans per traspasar el riu, des de petits guals estacionals, petits ponts o passarel·les de fusta, fins a barcasses fluvials, però arqueològicament no n'ha quedat rastre.

Hi haurà almenys dues rutes terrestres que circularan seguint el veritable eix vertebrador de l'àrea estudiada, el *Rubricatum*, la Via Augusta i la ruta de Sant Boi a Martorell.

Seran dues vies que s'endinsen al territori comunicant les àrees d'interior amb la costa i funcionarien a ambdós marges del curs del riu.

Sembla lògic pensar que aquests dos camins tindrien un punt en comú a l'altre gran nucli de la zona durant l'Antiguitat tardana, Martorell.

En aquesta població es pot ubicar una mena d'encreuament de camins, comunicant amb el Vallès, en direcció a Tarragona (a través de la plana penedesenca) i cap a l'interior seguint encara més el curs del riu vers les actuals comarques de l'Anoia o el Bages.

PP *Camí de Sant Boi a Martorell*

Per la riba sud hi arribaria una carretera provinent del nucli de Sant Boi, una de les parròquies que de ben segur serien importants per la seva condició de cruïlla de rutes d'intercanvi i per la seva proximitat a l'ancoratge de les sorres en funcionament fins a finals del segle V.

Aquest eix del sud rebria altres vies secundaries que baixarien de les carenes muntanyoses del Garraf, del coll de l'Ordal, baixant la petita vall de Cervelló, així com la ruta des de Begues fins a Sant Boi.

Segurament, a partir del segle VI dC., amb la pèrdua de presència de l'ancoratge de les Sorres, aquesta ruta es transformà en una via de caire més local i no tant comercial com havia esdevingut des de l'Alt Imperi.

PP *La Via Augusta*

Segurament des de la seva construcció en època d'August ja va prendre com a referència anteriors vies de comunicació emprades des de la prehistòria.

Aquesta ruta funcionà perfectament durant l'Antiguitat tardana, i de ben segur en època medieval, potser amb algunes modificacions.

Tot i aquesta pervivència resseguir el traçat exacte, arqueològicament, resulta complicat per la gran manca de dades al respecte.

Les dificultats però no han impedit que un bon nombre de treballs científics hagin estat centrats en aquest gran eix de comunicació romà.

L'antiga Via Augusta, en època medieval es transformà en el Camí Reial, de Barcelona cap a l'interior, fins a Sant Feliu, passant per Sants, Esplugues i Sant Just Desvern. A partir d'aquesta població seguiria el curs del Llobregat.

Ja al segle XVIII, es reforçà una nova Carretera Reial, que seguiria el traçat anterior però d'una manera més directe i que a l'actualitat ha restat fossilitzada en la nostra Carretera Nacional II, que uneix Barcelona, Lleida fins a Madrid.

Donada la importància d'aquest eix comunicador tenim molts més elements per resseguir-ne els possibles traçats.

Per a tal efecte s'han utilitzat les fonts documentals medievals i les restes arqueològiques associades a la Via.

■ Documentació Medieval sobre les vies

Com avançàvem, les fonts medievals resulten molt útils pels topònims que hi apareixen relacionats amb possibles mil·liaris d'època romana. Aquestes dades s'han de prendre com a referència.

Un dels problemes que caldrà resoldre serà la duplicitat d'alguns topònims que podrien correspondre a mil·liaris d'època romana, com veurem. Els casos, ben estudiats, fan referència a la quarta, la cinquena i la dotzena milla de la Via Augusta.

Un topònim força repetit a la documentació és *ad quartum*, o bé *quarto*, que faria referència a la senyal indicativa de la quarta milla.

En aquest cas no resulta massa problemàtic localitzar-lo geogràficament doncs la major part de les notes relacionen el mil·liari amb la vila de Provençana, on actualment hi ha la ciutat de l'Hospitalet, prop de l'ermita de Santa Eulàlia.

La referència més antiga recollida a la zona, sobre la quarta milla, data de finals del segle X (anys 986-989), el text diu: ... *torrente qui procedit de Monte Ursa et graditur per Quarto usque in ipsa mare*.

L'altre text més significatiu és datat a l'any 1076 i fou recollit per Rius (1946, vol II, n° 687, p. 348), en ell apareix *Quartum* associat a Provençana: *In parrochia Sancta Eulaliae de Provinciana vel in locum quem votant quartum*.

La Vall de Quart que apareix al primer document esmentat, segurament es referiria a l'actual rierol del Gornal que desembocaria al mar.

No és possible precisar més, doncs tota la vall pren aquest nom, però en aquest sentit podríem pensar que el tram de la Via Augusta travessaria aquesta torrentera tal i com han indicat gran part dels autors que han treballat sobre aquesta problemàtica.

Per altra banda, hi ha tot un seguit de documents datats en el tercer quart del segle XI que indiquen uns terrenys a prop d'aquest quart mil·liari on es registra el topònim Quincià, que possiblement estaria fent referència a la zona on s'ubicaria el cinquè mil·liari de la Via Augusta en el tram entre *Barcino* i *Martorellio*.

El text de 1063, localitzat a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, diu exactament ... *in territorio barchinona civitate in terminio de chinchiano in loco vocitato ipsa carrera in parrochia Sancta Eulalia provinciana*.

Aquest document ens està indicant la proximitat entre la parròquia de la vila de Provençana (Sta. Eulàlia) i el terme *quinquiano* (quintilià, quint, cinquè), i a més associa aquest topònim a l'existència d'una carretera.

Acceptant que prop l'esmentada església s'hi situaria el quart mil·liari, aquest terme *chinchiano* segurament es referiria a la següent milla d'aquesta ruta.

L'altre document significatiu és extret del *Libri Antiquitatum* de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, vol. IV, foli 12, doc. 37, data del 24-4-1085: ... *est autem predicta omnia in quatuor locis separatim positura in territorio barchinona in parrochia Sanctae Eulalie de Provinciana in locum vocitatum quintiano et in bagneolos ...*

Ambdós textos vindrien a confirmar la ubicació del quart mil·liari als voltants de Provençana, doncs ens parlen de terres properes amb el topònim *quintiano*, referint-se a la cinquena milla de la Via Augusta.

A l'Arxiu de la Catedral de Barcelona hi ha altres dos documents de venda de terres, ja del segle XII, on apareix el topònim Quinçà, lloc on sembla hi hauria força vinyes.

Altres investigadors han mostrat teories diferents en referència a l'origen del topònim Quintià. Moreu-Rey (1982, p. 99) i Moran (1982, p. 35), s'inclinen a pensar en un origen antroponímic, és a dir que a la zona hi hauria, en època romana o tardoantiga, un propietari anomenat *Quintus* o *Quintianus*.

Aquestes hipòtesis podrien ésser encertades si no tinguéssim els documents que fan referència al topònim *quarto*, indicant una evident proximitat entre ambdós indrets.

Evidentment no en podem tenir la certesa absoluta però relacionant els diversos documents, la hipòtesi que pren més fermesa és la que senyala l'origen de Quinçà com la fossilització del lloc on se situaria la cinquena milla d'aquest tram de la Via Augusta.

Un altre topònim que podria pensar-se que, originàriament, faria referència a distàncies de la Via Augusta és *Duodecimo*, relacionat amb Duïsmè, indret prop de Molins de Rei, a la riba nord del riu Llobregat.

Aquest nom estaria vinculat a la dotzena milla de la ruta provinent de Barcelona i s'associarà a l'església de Sant Pere de Romaní prop de Molins de Rei.

Aquesta relació sembla més clara en un document de l'A.C.B. (vol. I, nº 911, fol. 323) de l'any 1140: ...*in loco quem vocant Sanctum Petrum de duisme*.

L'actual mot Romaní, per referir-nos a l'església de Sant Pere, no apareixerà fins el segle XV, l'any 1404 (Sant Pere de Romaniar). Tot i aquesta dada, hi ha documentació que parlen de *Romaniras* per l'any 1037, i *Romaniar* l'any 1377.

Per tots aquests documents podríem pensar que la dotzena milla de la Via Augusta podia associar-se, geogràficament, prop l'ermita de St. Pere de Romaní.

Aquest edifici actualment presenta una aparença totalment romànica a manca de resultats arqueològics que poguessin indicar la presència d'un temple anterior.

Si a més afegim que molt a prop s'hi ha localitzat la vil·la romana de Ca la Còrdia, podríem arribar a establir una continuïtat d'hàbitat i de construcció en aquesta zona, a través del procés de cristianització del territori.

Enfront d'aquestes dades que ens aporten els documents medievals, i alguns dels treballs de nombrosos investigadors, hi ha raons per ubicar aquest dotzè mil·liari de la Via Augusta prop de Sant Joan Despí.

La qüestió sorgeix quan en certs documents apareix associat el mot *duodecimo* amb el lloc anomenat *Vico Mizano*, localitzat a l'actual població de Sant Joan Despí.

Al *Libri Antiquitatum* de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (vol. I, p. 51, fol. 28), de l'any 1010, es recull: *...prope ciuitate barchinona qui cognominatur vico Mizano*.

Un altre text del Cartulari de Sant Cugat (vol. II, 774, p. 432) de l'any 1098, encara és més explícit i ens relaciona el topònim que faria referència a la dotzena milla amb Miça: *...quod est in duodecimo sive in Mizano*.

Tot i que les primeres notícies documentades de l'indret són del segle X i XI, presentant força variants: *Micado*, *Minciano*, *Miciano* o *Micino*; no serà fins al principi del segle XI (1010) quan es menciona Miça en relació a la parròquia de Sant Joan Despí.

El document és una donació del bisbe Aeci, al bisbat de Barcelona, de les esglésies de Sant Sadurní i de Sant Joan, les dues localitzades a l'actual població de Sant Joan Despí. L'origen d'aquest topònim *Vico Miciano* ha estat discutit per diversos autors. Segons Moran (1982, p. 35) es referiria a un antropònim *Mittius*.

La possibilitat de que faci referència a un nucli d'hàbitat en alçada tipus *vicus* caldrà ésser contrastada arqueològicament en futures intervencions, però la similitud a nivell toponímic és força evident.

El problema sobre la ubicació d'aquest dotzè mil·liari de la Via Augusta comunicant Barcelona i Martorell, és evident en tant en quant segons la documentació medieval, com hem vist, podria haver estat localitzat tant a l'església de Sant Pere del Romaní (Molins de Rei) com a Miça, a Sant Joan Despí.

Mesurant dotze milles d'època romana des de Barcelona, es pot comprovar que el dotzè mil·liari es situaria lluny d'aquests indrets, comprovació que aporta encara més problemes.

A banda de les fonts medievals, en època tardoantiga, hi ha ben poques referències associades a la Via Augusta, però gairebé sempre aquestes s'associen a la dotzena milla. En els textos del bisbe Isidor de Sevilla que ens parlen de la monarquia visigoda, la seva *Historia Gothorum*, hi ha una referència a *duodecimo*, com a lloc proper a la *ciuitas* de Bàrcino.

Serà en el moment que ens parla del monarca Gesaleic que va regnar quatre anys (507-510) i fou desposseït del poder per Teudoric, rei dels Ostrogots. Gesaleic, després d'intentar rebre ajut del poble vàndal infructuosament, intentarà fer-se de nou amb el poder, però haurà de fugir després d'un combat perdut enfront d'Ebbas, *dux* del monarca Teudoric; una batalla que, segons explica Isidor, es lliurà a dotze milles de Barcelona. Gesaleic serà perseguit i mort finalment, a la *Gallia* l'any 513.

Aquesta referència documental no aporta més informació sobre la ubicació exacta d'aquesta dotzena milla, prop de Molins de Rei o de Sant Joan Despí, però per la importància dels fets succeïts a l'indret esmentat fa encara més necessària una investigació arqueològica, tant al subsòl de l'església de Sant Pere de Romaní com a les rodalies de la població de Sant Joan.

Per altra banda, quan Isidor ens cita *duodecimo miliario*, potser es tracta d'un *topos*, és a dir una referència que es repeteix sense haver esdevingut mai una certesa.

Documentació Arqueològica, els mil·liaris

Per refer el traçat de la Via Augusta, a nivell arqueològic, els mil·liaris són dels pocs recursos que la investigació disposa.

En el cas del seu pas pel Baix Llobregat les troballes han estat gairebé sempre disperses i gairebé sempre han estat desplaçades.

El Mil·liari de Santa Madrona:

Aquesta església, destruïda el 1714, se situava a la muntanya de Montjuïc, no massa lluny de l'actual Palau Nacional.

Aquesta peça fou descoberta l'any 1596 durant uns treballs a l'interior del temple, però la primera notícia fou recollida per la Crònica de Pujades, l'any 1609.

Sembla, per la cita en altres cròniques, que la peça es mantingué dipositada a l'interior del temple però es va perdre a partir del segle XVIII. Apareix esmentada al *Corpus Inscriptiorum Latinarum* de Hübner (vol. II, nº 4955) però els repertoris posteriors de Vives (1971) i Mariner (1973), no la van incloure. Tornarà a ésser considerada arrel dels treballs de Fabré-Mayer-Rodà.

L'últim investigador que ens presenta una estudi força complert d'aquesta peça és X. Menéndez.

Els últims treballs d'interpretació i datació del mil·liari ens han aquesta transcripció:

D(omino) N(ostro)

FL[A]VI<O> [VAL]ER<IO> o bé FL(avio) V<AL>ER<IO>

[CO]N<S>T<A>N[T]I[O] PIO o bé [CON]N<S>T<A>N[T]I[NO] PIO

[FEL]I[CI]

[I]N[VICT]O o bé [I]N[VI]C[TO]

[AU]G(usto) [...]

.....

La traducció seria: "Al nostre senyor Flavi Valeri Constanci (o Constantí), piadós, feliç invicte august..."

Aquest treball de transcripció deixa constància de que l'emperador citat és Constanci Clor (Constanci I August), governant romà dels anys 305-306 dC.

Tampoc es pot descartar que es tracti d'una peça en honor a l'emperador Constantí I, entre el 307 i el 337, o bé del seu hereu Constanci II (a partir de l'any 337).

El Mil·liari d'Hostafrancs:

Fou localitzat l'any 1888, per Mn. Vicent Mª Triadó, dins uns horts adossats a la parròquia d'Hostafrancs.

Sembla que era fabricat amb pedra provinent de Montjuïc, el fragment localitzat és d'uns 93 cm. d'alçada i una secció diametral d'uns 45 cm. La seva cara posterior resta destruïda.

La peça es considerà desapareguda durant molts anys, fins que finalment va aparèixer en uns dipòsits de l'Ajuntament i des de llavors resta exposat al Museu d'Història de la Ciutat (nº inv. 9397).

La darrera transcripció publicada llegeix:

...

[M(arco) AVR(elio) ANTONINO PIO FEL(ici) AVG(usto)]
[PART(hico) MAX(imo) BRIT(anico) MA] X(imo) GER(manico) M[ax(imo)]
[PONTIFICI MAXIM] O TRIB(unicia) PO [T(estate)]
[XVII a XX IMP(eratori) II o III] CO(n)S(uli) IIII (quartum) PATRI
[PATRIAE PRO] C[O]NSVLI
[VIA] AVGVSTA

Traduït com: “A Marc Aureli Antoni, piadós, feliç, August, triomfador dels Parts, dels Bretons i del Germànics, pontífex màxim, revestit de la XVII (a la XX) tribunícia potestat, havent rebut la II (o III) salutació imperial, cònsul per IV vegada, Pare de la pàtria, Procònsul, Via Augusta”.

La cronologia d'aquesta peça s'ha localitzat en l'etapa de l'emperador Caracal·la, entre els anys 213 i 217 dC.

El Mil·liari de Sants:

Aquesta peça és anepigràfica i es conserva actualment al Museu Arqueològic de Catalunya, a Barcelona.

Les poques notícies de la troballa informen que va aparèixer prop de l'església parroquial de Sants, sense una data concreta.

Sembla que és realitzà amb pedra de Montjuïc i presenta una forma cilíndrica, similar a la resta. Mesura uns 60 cm. d'alçada i uns 56 cm. de diàmetre.

El Mil·liari de Santa Margarida de Martorell:

Aquesta fita es data de finals del segle IV i serviria per marcar la via de comunicació entre Martorell i sant Sadurní d'Anoia, a la plana penedesenca.

El Mil·liari de Castellbisbal:

Possiblement localitzat a la finca de Can Estaper, podria ubicar-se en dates baix imperials, podria haver estat una fita del tram de la Via Augusta abans de remuntar el riu Llobregat.

PP La ruta per la costa

Un dels camins principals que recorrien pel Baix Llobregat era el que permetia la comunicació entre els nuclis costaners de Castelldefels fins a Sant Boi de Llobregat, passant per Gavà i Viladecans.

Tots aquests nuclis de poblament tindran en comú la seva morfologia d'hàbitat costaner, molt vinculats a l'Ancoratge de les Sorres, en ús amb seguretat fins el segle V, i amb canvis posteriorment.

Durant l'Antiguitat tardana, com hem anat veient, el patró d'assentament mantindrà força elements d'èpoques anteriors, en aquest sentit tant la xarxa centuriada com els eixos viaris no seran una excepció.

Aquest important eix de comunicació uniria tot un seguit de nuclis, jaciments arqueològics, que sobre el plànol, veiem que resten pràcticament alineats respecte el litoral, formant una mena de diagonal que seguiria, parcialment, l'actual Carretera Comarcal 245.

Sembla que aquest eix ja funcionaria des d'època ibèrica fet que denotaria una continuïtat de poblament força interessant a valorar.

Del nucli de la Vila Vella de Sant Boi fins a les restes de la vil·la romana de Nostra Sra. de Sales —on s'hi s'ha localitzat ceràmiques importades que permeten una datació fins al segle VII—, posteriorment convertida en església, hi ha tant sols uns quatre km.

La mateixa distància que separa l'emplaçament de Sales (Viladecans) del nucli de Sant Pere de Gavà, també amb presència d'una església sobre les restes d'una gran *villa* romana.

Des d'aquest punt seran molt properes les restes localitzades a Castelldefels. Refermant aquesta hipòtesi que proposa l'existència d'una ruta important en aquest indret al llarg dels segles, fins a època medieval, tenim, al segle X, un document que descriu unes propietats prop de l'ermita de Nostra Sra. de Sales informant de l'existència d'una *strata publica* al seu cantó de migdia.

La referència exacta és: *cum via publica*, i sembla força minuciosa en la seva ubicació doncs l'esmentada carretera principal que vertebrava aquesta àrea se situa, encara avui dia, al sud d'aquest emplaçament de Viladecans.

Vies menors de les valls subsidiàries

Necessàriament, a banda dels principals camins que hem anat descrivint, hi haurà tota una xarxa viària d'eixos secundaris que acabaran de conformar el conjunt de les comunicacions al curs baix del *Rubricatum*.

PP *Interior del Massís del Garraf, Begues.*

Un exemple evident és a l'actual població de Begues, envoltada per les diferents serres que conformen el massís del Garraf a la seva banda nord.

Topogràficament sembla clar que podria formar part d'una ruta dirigida cap a les planes del Penedès.

La via que menaria fins a Begues podria venir des de l'actual població de Torrelles, remuntant la riera de l'Alba (topònim romà).

Per mantenir aquesta proposta ens ajuden les troballes al refugi natural del Marge del Moro, on s'hi localitzen ceràmiques des d'època ibèrica fins el segle V-VI dC.

Una altre ruta possible i documentada en època medieval, era la que circularia des de Sant Boi fins a Sant Climent i seguiria pujant fins a Begues. Una de les rutes més utilitzades, en aquesta zona sud del Baix Llobregat, per anar a les terres tarragonines.

La comunicació des del litoral fins a l'interior de les serres veïnes a Begues, també es podria realitzar remuntant la riera de Sant Llorenç, entre Viladecans i Gavà, i el torrent de les Comes (Gavà).

Aquestes rutes s'unirien a l'alçada de l'església de Mare de Déu de Bruguers i el castell de l'Eramprunyà.

Aquest últim emplaçament amb restes ceràmiques que permeten establir-hi una continuïtat d'hàbitat des d'època ibèrica, potser aprofitant la seva elevació i per tant de comunicació visual.

La comunicació entre Begues i Olesa de Bonesvalls (Penedès) no presenta massa variants, essent important el traçat marcat per l'anomenada Riera de Begues, exactament la mateixa ruta que ens marca l'actual carretera.

La situació estratègica de Begues com a nexa d'unió entre el litoral, l'interior del massís del Garraf i les primeres poblacions del Penedès, és evident i justificaria, tot i l'accés complicat, la perpetuació d'establiments humans des d'antic.

La ruta de Sant Vicenç dels Horts fins a Olesa de Bonesvalls.

La comunicació fins a les planes del Penedès, sense necessitat d'arribar fins el congost de Martorell, passava també per aquesta ruta.

Remuntant el riu Llobregat des de Sant Boi s'arribaria a la cruïlla de Sant Vicenç dels Horts des d'on la ruta podria seguir pujant per la Riera de Cervelló, arribant al nucli homònim i posteriorment a Vallirana.

Aquest camí arribaria fins a la carena de la Serra del Cúpol des d'on davallaria fins a la població d'Olesa de Bonesvalls seguint, amb tota probabilitat els corrents del Fondo del Pelag i el Fondo del Molí.

Aquesta ruta es desvià al segle XVIII, per remuntar fins el Coll de l'Ordal, fent-la més directe per les necessitats del moment. Sembla que en època medieval era molt més normal encaminar-se fins a Olesa de Bonesvalls que fins a l'Ordal, doncs en la primera població hi havia un Hospital medieval.

Des de Sant Vicenç dels Horts també es podia evitar de passar per Martorell si el destí era l'actual Gelida.

De la ruta descrita abans, en sortiria una desviació a l'alçada de la Riera de Corbera fins als cims de la Serra de Sant Miquel que després davallaria fins a l'esmentada població penedesenca.

PP Camins cap al Vallès

La via de comunicació cap el nord-est, el Vallès, seria per la zona de la riera de Rubí i el congost del Cairat, seguint el ramal de la Via Augusta que discorria pel NO de la Serralada Prelitoral, potser l'antiga Via Heràclea.

De les poques restes materials que ens permeten resseguir els camins que penetrarien vers les actuals terres vallesanes, hi ha el possible mil·liari localitzat prop de Can Estaper (Sant Andreu de la Barca).

Aquesta fita ens indicaria un possible punt d'unió entre aquest ramal d'interior de la Via Augusta i el tram del litoral, provinent de *Barcino*, i que continuarien juntes remuntant el riu Llobregat fins a *Ad Fines* (Martorell).

Una altra ruta provinent del NO, podria menar des de Terrassa fins a Martorell. Orogràficament la ruta resulta molt directe seguint la Riera de Salzes i podria ésser una via natural ràpida i efectiva.

Cal esmentar la importància creixent del nucli d'*Egara* al llarg de l'Antiguitat tardana, arrel de la creació de la Seu Episcopal l'any 450, i la seva posterior monumentalització al llarg dels segles V i VI.

Aquesta ruta podria tenir molt de sentit si documentem més troballes al llarg de l'esmentada riera, actualment tenim constància d'un possible columbari a l'alçada de Can Nicolau de Dalt, al Vallès.

Altres camins a les fonts textuais

A banda de la xarxa viària descrita anteriorment hi ha un seguit de topònims al territori del Baix Llobregat que poden indicar la presència d'un camí o una carretera.

A la ciutat de Martorell hi trobem el "Carrer de l'Estrada", nom vinculat generalment a una via de comunicació d'època romana o posterior. A Gèlida, comarca de (...), hi trobem l'església de "Sant Salvador de la Calçada", documentada l'any 1180.

A la mateixa ciutat de Barcelona, al barri de Les Corts, hi trobem un important carrer anomenat "Travessera".

Altres cites que apareixen en documents són: "Estrada" (a la vila de Provençana, als segles X i XI), "El Curs" (a Provençana, segle XII), "La Carrera" (documentat a Esplugues al segle XI i a Les Corts al s. XII), també "*Strata Francigena*" o "Via Antiga" (documentada a Les Corts, al segle XI, i que segurament seria l'antiga "Strata Francisca", provinent de França).

Un dels topònims interessants i amb més possibilitats d'estudi és l'anomenat "Coll d'Inforcats".

Segons alguns investigadors l'arrel "-forca" provindria del concepte "bifurcació de camins", és a dir una cruïlla.

Aquest Coll d'Inforcats correspondria al punt de creuament de dues vies del Pla de Barcelona, conegudes a l'època medieval però amb un origen tardoantic.

Aquestes rutes serien el Camí Ral o Carretera Reial, comunicant el barri de Sants amb Esplugues; i el Camí Reial de Provençana, que passava per l'Hospitalet fins a Cornellà, punt on es podria creuar el riu i seguir fins a Sant Boi, continuant fins el Penedès via Sant Climent.

Els treballs al respecte apunten que la seva ubicació se situaria a la zona ocupada actualment per la gran Plaça d'Espanya (Barcelona), lleugerament en direcció la muntanya de Montjuïc.

D'aquestes cites que s'han anat treballant, se'n desprèn una realitat força densa pel que fa a la xarxa de camins i rutes de comunicació a la conca baixa del riu Llobregat.

Esbrinar-ne l'origen, el recorregut concret i la seva importància seran qüestions molt més difícils de respondre doncs massa cops les referències textuais no permeten pensar en un marge tant concret.

LA CRISTIANITZACIÓ DEL *TERRITORIUM*:

ALGUNES REFLEXIONS

Al Baix Llobregat només s'ha estudiat arquitectònicament, des d'un punt de vista de la història de l'Art i amb uns paràmetres que crec s'han de revisar.

El primer que s'ha de dir és que al terme pre-romànic li manca una definició clara i s'hi engloben plantes d'edificis, maneres de construir i tipologies ben diverses i sense relació aparent, sobretot pel que fa a material escultòric o decoratiu.

La tasca de donar cos a tot plegat és ingent i només crec que es pot acceptar la terminologia "pre-romànic" en context purament cronològic però no definint cap horitzó cultural o artístic.

El cristianisme va arribar a *Barcino*, la urbs més influent de la zona, i les aristocràcies o elits socials es van encarregar de traslladar-lo al territori, mitjançant les seves propietats rurals (Vil·les).

A més d'aquest canal de transmissió cal advertir la funció de les vies fluvials, com a transportadores d'aquest nou mode d'entendre la vida transcendent de les persones.

Per tant cal tenir en compte la importància dels centres d'explotació econòmica del territori.

El problema és que a la comarca, els estudis han estat més centrats en veure els canvis d'època ibèrica a època romana, però no s'han realitzat treballs enfocats a analitzar la transformació del territori amb l'arribada del cristianisme.

Les restes més antigues que es documenten en excavació són: la basílica visigoda de Cornellà, de la qual només ens ha quedat visible una planta de Puig i Cadafalch; la de Martorell, la necròpolis de Gorgonçana i la Sant Boi.

La tasca a realitzar per l'arqueologia en els propers anys, a la comarca, és reestudiar la major part de les esglésies pre-romàniques i/o romàniques per trobar-hi les traces o les restes d'altres construccions més antigues, d'època visigoda.

D'aquesta manera podrem tenir una panoràmica més completa del procés de cristianització a la conca baixa del riu Llobregat.

Actualment la major part de les esglésies documentades a la comarca són d'època romànica, o pre-romàniques. Caldrà doncs determinar la certesa els orígens de la major part d'elles.

Hi ha fins a 72 esglésies documentades fins el segle XIV.

Aquest fet ens demostra que, al llarg de la tardoantiguitat i l'etapa altmedieval, succeirà quelcom que propicià un augment poblacional quantitatiu, excepcional.

Per aquest fet caldrà incidir i emfatitzar tota la part del projecte referent a aquests temps de canvis.

Sobre la penetració del cristianisme cap el món rural cal tenir en compte

- Èlits terratinents → Seminari realitzat a la casa (UB) fa uns dies
  - Vil·la Fortunatus
- Fonts Documentals → Actes dels Concilis Ecumènics
  - Les primeres referències, s. IV, sempre fan al·lusió a un cristianisme urbà.
  - Al segle V ja s'esmenta els clergues que viuen retirats al camp.
  - Personalment crec que no serà fins el segle VI, amb l'establiment definitiu del regne visigot a la península, que el procés de cristianització serà més efectiu.

L'HOSPITALET DE LLOBREGAT I LA COMARCA DEL BAIX LLOBREGAT.

TRANSFORMACIÓ TERRITORIAL I URBANA (SEGLES IV-X)

Text del Pòster presentat a la Reunió Internacional de Barcelona, 5-6 d'octubre

Planteamiento del estudio*

Para trabajar sobre la evolución y transformaciones del territorio es necesario establecer una dimensión integradora y diacrónica.

El estudio sobre la comarca del Baix Llobregat, al Suroeste de Barcelona, se ocupa de los procesos de colonización sistemática del territorio, intentando establecer las áreas de influencia de la ciudad, así como la distribución del hábitat y las formas de organización y explotación del territorio. De este modo, se proporciona un marco para interpretaciones más concretas y detalladas, viendo cuál es el paisaje que construye y modifica la sociedad de tradición romana entre el Bajo Imperio y el mundo feudal (siglos IV-X).

El análisis del territorio del Baix Llobregat, abrazando un amplio espectro cronológico, permite establecer la evolución de las diferentes transformaciones que afectaron a una parte del *territorium* de Barcino durante la Antigüedad tardía. El trabajo se imbrica en los actuales estudios de prospección intensiva microregional, cuyo objetivo concreto es lograr un conocimiento detallado y fiable del paisaje antiguo, es decir, reconstruir el paisaje tanto a nivel económico como social y religioso.

Datos geográficos y arqueológicos

El territorio objeto de estudio abarca toda la cuenca baja del río Llobregat y su formación deltaica, limitando al Este con Barcelona y la Serralada Litoral (sierras de Marina y Collcerola), y por el Oeste con el macizo montañoso del Garraf.

---

* Este estudio se integra dentro de dos proyectos: *Corpus de Arquitectura religiosa Europea (Siglos IV-X)* (Universidad de Zagreb, Croacia) y *La transformación del nordeste de Hispania y las Islas Baleares: arquitectura religiosa (siglos IV-VIII)* (Plan Nacional I+D+i, HUM2005-00268/Hist).

Al ser un eje natural de comunicación mar-montaña, siendo una zona privilegiada para el movimiento de mercancías y personas, desde la Antigüedad hasta nuestros días.

El Delta y los cambios económicos

Para la formación del Delta del Llobregat las dataciones de C14, arrojan una cronología, entre los siglos IV-VIII. La celeridad de este crecimiento pone de relieve el factor antrópico, es decir, que el incremento del uso de los recursos forestales y una mayor tala de superficie boscosa provocaron una reducción de los bosques facilitando de esta manera la acción erosiva del río sobre el terreno.

Este planteamiento es avalado también por los análisis polínicos realizados (RIERA, 1995) que manifiestan una acción antrópica intensa sobre los bosques mediterráneos de la zona, durante la Antigüedad tardía.

J.M. Palet (PALET, 1994) constata la existencia de un profundo cambio tanto del paisaje físico como económico, a lo largo de la Antigüedad tardía. La interpretación de los datos propone un giro hacia la ganadería extensiva, en detrimento de la agricultura tradicional de época romana imperial. La actividad pastoril necesita mantener los antiguos itinerarios -ahora para su uso en la trashumancia- así como de nuevos pastos para el ganado.

En el Baix Llobregat no se han podido documentar arqueológicamente otros datos, sin embargo los asentamientos rurales que se han podido individualizar en la Tarraconense, asociados a cronologías similares, indican una economía más diversificada, donde encontramos asociados utensilios tanto de uso explícitamente agrícola, de pesca, de explotación del bosque y de actividades ganaderas. Nuevos trabajos pueden aportar elementos de discusión y reflexión sobre un cambio económico tan evidente en el Baix Llobregat y en toda el área circundante de Barcelona.

El área portuaria

El incremento de las planicies deltaicas con la aportación de nuevo sedimento a partir de los siglos IV-V, modificó la línea de costa, ganando terreno hacia el mar. El área portuaria identificada en esta zona, el extensísimo yacimiento de Les Sorres nos ofrece materiales romanos hasta los siglos III-IV. La ausencia de materiales tardoantiguos se pone en relación con un retroceso del comercio marítimo en esta época, aunque para localizar una posible área de anclaje para la tardoantigüedad, hay que tener en cuenta que el crecimiento paulatino de la línea de costa ganando terreno al mar podría ser un

factor a valorar, resultando necesario una investigación arqueológica hacia áreas más próximas a la actual costa. El principal problema para éste propósito es la intensiva y desmesurada ocupación de la plataforma deltaica en la actualidad.

Para sustentar esta idea de continuidad de un área portuaria en el delta del Llobregat desde época romana a medieval, tan solo tenemos el pecio excavado en el actual canal de Remo de Castelldefels, y aún así el ejemplo es muy tardío. Se excavó una embarcación de finales del siglo XIV o principios del siglo XV que se hundió en lo que fue una zona de pantanos entre Gavà y Castelldefels. Este hallazgo nos indica que esta zona de lagunas era usada para actividades comerciales, en época medieval.

Poblamiento y Cristianización del delta

Además de las actividades comerciales, en la zona del Delta existe un vacío importante en lo que se refiere a los procesos de cristianización y poblamiento. Sabiendo que el delta crece con rapidez entre los siglos IV al VIII, parece difícil plantear una ocupación estable de población durante la Antigüedad tardía, aunque no debería ser un impedimento para el tráfico comercial marítimo.

Sólo la documentación medieval puede ofrecer algunas luces en lo que se refiere a poblamiento y cristianización de esta área. Es a partir del siglo X cuando aparece documentado el lugar que ocupa el actual núcleo de El Prat, bajo el término *Lacunaria*, evidenciando la existencia de casas y estructuras de usos rurales.

No será hasta finales del siglo XI, en el testamento de Eimerud en el año 1083, cuando aparece citado un edificio concreto, la iglesia parroquial de Sant Pere. De esta iglesia se desconoce la ubicación aunque se han intentado realizar prospecciones en superficie, todas ellas sin resultado alguno.

Las fuentes textuales parecen indicar que entre el siglo X y XI, momento en que el crecimiento del delta es mucho más moderado, las tierras aportadas eran ya suficientemente consistente como para albergar los primeros núcleos de población, con cierta entidad y cristianizados.

Ejes de comunicación

Otro cambio en la configuración del paisaje del Baix Llobregat son los nuevos ejes viarios que modificarán el territorio, en estrecha vinculación con la evolución del mayor núcleo de la zona, *Barcino*. Los nuevos viales reaprovechan elementos ya existentes pero, en cierta manera, deforman los antiguos caminos y *limites* de la red de

centuriación. La evolución de la ciudad está estrechamente relacionada con la de su territorio y centuriación. Esta organización del *territorium* fue ideada para su perduración en el tiempo y esto ha quedado reflejado en algunas de las actuales vías de la ciudad de Barcelona. La inclinación NE-SO de esta centuriación tiene su razón por las referencias geográficas de la Serralada Litoral y la costa del Mediterráneo, optimizando el drenaje y las canalizaciones de aguas.

Es bien sabido que la elección de los tramos que conforman una vía de comunicación tendrá mucho que ver con la fisonomía geográfica de la zona y esta es la razón por la que muchas de las rutas podrían estar en funcionamiento desde tiempos prehistóricos hasta la actualidad, simplemente añadiendo cambios tecnológicos y morfológicos. Este comportamiento queda reflejado perfectamente en la centuriación del área llamada Plà de Barcelona y, por consiguiente, en la comarca del Baix Llobregat.

Es complicado diferenciar algunas vías romanas de los caminos utilizados en época medieval y con cierta convicción se puede afirmar que los grandes ejes de comunicación están siempre en constante mantenimiento.

Documentación Arqueológica: Los miliarios

Arqueológicamente contamos con los miliarios para poder recomponer, siempre de manera parcial, la red de comunicaciones entorno al Llobregat, sobretudo en lo que se refiere a la Via Augusta.

En el Baix Llobregat los hallazgos han sido casi siempre dispersos y en varias ocasiones desplazados del lugar sin un estudio previo.

El miliario de Santa Madrona: situado en la montaña de Montjuïc, no muy lejos del actual Palau Nacional. Los últimos trabajos de interpretación y datación del miliario proponen esta transcripción:

D(omino) N(ostro)

FL[A]VI<O> [VAL]ER<IO> o bien

FL(avio) V<AL>ER<IO>

[CO]N<S>T<A>N[T]I[O] PIO o bien

[CON]N<S>T<A>N[T]I[NO] PIO

[FEL]I[CI]

[I]N[VICT]O o bé [I]N[VI]C[TO]

[AU]G(usto) [...]

.....

El miliario de Hostafrancs: fue localizado en un huerto adosado a la parroquia de la población, en 1888. La última transcripción publicada es:

...

[M(arco) AVR(elio) ANTONINO PIO FEL(ici) AVG(usto)]

[PART(hico) MAX(imo) BRIT(anico) MA] X(imo)

GER(manico) M[ax(imo)]

[PONTIFICI MAXIM] O TRIB(unicia) PO [T(estate)]

[XVII a XX IMP(eratori) II o III] CO(n)S(uli) IIII (quartum)

PATRI

[PATRIAE PRO] C[O]NSVLI

[VIA] AVGVSTA

El miliario de Sants, el miliario de Santa Margarida de Martorell, el miliario de Castellbisbal, son otros ejemplos de elementos arqueológicos útiles para la investigación.

Documentación Medieval

De vital importancia será también la documentación medieval existente en la comarca, señalando topónimos u otras indicaciones que ayudan a reseguir el trazado de los caminos existentes entre el siglo IV al X, así como la cartografía moderna.

A modo de ejemplo, un topónimo que aparece en diversos documentos es *ad quarto* o *quarto*, que podría hacer referencia a un indicador de millas romanas. Su ubicación tiene mucha relación con la villa de Provençana, actual ciudad de Hospitalet, cercana a la actual ermita de Santa Eulalia. La referencia más antigua data de finales del siglo X (986-989): ... *torrente qui procedit de Monte Ursa et graditur per Quarto usque in ipsa mare*. Otro ejemplo, del siglo XI (1076) está asociado también a Provençana: *In parrochia Sancta Eulaliae de Provinciana vel in locum quem votant quartum*.

Otro ejemplo de topónimo importante es *Duodecimo*, que se podría relacionar con un lugar llamado Duïsmè, cercano a la actual población de Molins de Rei. Este topónimo se vincula a la doceava milla de la Via Augusta, proveniente de *Barcino*, y se asocia a la iglesia de Sant Pere de Romaní por un documento del Archivo de la Catedral de

Barcelona (año 1140): ...*in loco quem vocant Sanctum Petrum de duisme*. Sobre la ubicación de este miliario existe una cierta controversia, pues en un texto del Cartulario de Sant Cugat del año 1098, ubica el doceavo miliario cerca del *vico Mizano*, localizado en la actual población de Sant Joan Despí: ...*quod est in duodecimo sive in Mizano*.

Conclusiones preliminares

La documentación analizada sobre el Baix Llobregat para los siglos IV-X propone la existencia de una etapa diferenciada de la anterior, que será el germen para el desarrollo del mundo feudal medieval. El principal hecho diferencial será la paulatina cristianización del territorio, partiendo de la *ciuitas, Barcino*, que se desarrollará a partir del eje del Llobregat, utilizando los ejes de comunicación de época romana. Económicamente, la especialización existente en época imperial dará lugar a una diversidad de producción en la que la ganadería extensiva parece tomar una mayor relevancia.

Eduard Padró Centellas

Bibliografía seleccionada

IZQUIERDO, P., Les Sorres: un punt d'ancoratge ibero-púnic i romà al delta occidental del Llobregat (Observació preliminar), *La Sentiu*, 1985-1986, p. 8-24.

IZQUIERDO, P. *et alii*, Les Sorres X. Un vaixell medieval al canal Olímpic de rem. Castelldefels. Baix Llobregat, *Memòries d'Intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 1992.

MENÉNDEZ, X. y SOLIAS, J. M., Problemes entorn del Baix Imperi al curs inferior del Llobregat, *Pyrenae*, 21, (*Actes de la II Reunió d'Economia Antiga de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1982), Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985, pàgs. 157-168.

- PALET, J. M., *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC. – X-XI dC.*, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona, 1, Barcelona, 1997.
- RIERA, S., *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*, Universitat de Barcelona, Col·lecció Tesis Doctorals Microfitxades, Barcelona, 1995.
- SOLIAS, J. M., *El poblament ibèric i romà del curs inferior del Llobregat*, Tesis Doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1990.

L'HOSPITALET DE LLOBREGAT I LA COMARCA DEL BAIX LLOBREGAT.

TRANSFORMACIÓ TERRITORIAL I URBANA (SEGLES IV-X)

BIBLIOGRAFIA BAIX LLOBREGAT

- AINAUD, J., La capilla de Sant Hilari d'Abrera, *San Jorge*, 47, Barcelona, 1962, pàgs. 40-43.
- AINAUD, J., GUDIOL, J. i VERRIÉ, F. P., *Catálogo monumental de España: la ciudad de Barcelona*, (2 vols.), CSIC - Instituto Diego Velázquez, Madrid, 1947.
- ALAMINOS, A. i VILA, J. M^a., *Memòria científica de l'excavació a la capella de Sant Silvestre (Vallirana-Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 933, Barcelona, 1993.
- ALBAREDA, M. J., ALONSO, M., BIOSCA, A., MOLIST, N., PUIG, F., PUIG, J. M., MELIÁN, R. i SAORÍN, A., Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins del Pla de l'Atur a Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1986, pàgs. 63-72.
- ALMAGRO BASCH, M., SERRA-RÀFOLS, J. de C. i COLOMINAS ROCA, J., *Carta Arqueològica de España: Barcelona*, CSIC, Madrid, 1945.
- ÁLVAREZ, B., *Memòria de la intervenció d'urgència al C/ Sant Nicasi 3-9 (Gavà, Baix Llobregat)*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 2002.
- ÁLVAREZ MORA, M^a. B., *Memòria. Generalitat-Raval de Molins (Gavà, Baix Llobregat), setembre-novembre 2001 / març 2002*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 4628, Vilafranca del Penedès, 2004.
- AMIGÓ, J., *Inventari dels materials arqueològics de l'excavació 88-89, feta al Moli de Can Batlle (Vallirana, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 993, Barcelona, 1991.

- ANÒNIM, Can Tintorer (el Papiol), a *Butlletí d'Informació*, Associació d'Amics del Museu de Molins de Rei, Molins de Rei, 1984.
- AQUILUÉ, X., Darreres excavacions arqueològiques a la ciutat de Baetulo (Badalona). L'excavació del Clos de la Torre Vella, *Tribuna d'Arqueologia 1983-1984*, Generalitat de Catalunya, Badalona, 1984, pàgs. 31-32.
- ARIÑO, E., *Catastros romanos en el Convento Jurídico Caesaraugustano. La región aragonesa*, Saragossa, 1991.
- BALLBÉ, X., BARBERÀ, J., BARRIAL, O., FOLCH, J., MENÉNDEZ, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M., MIRÓ, N., MOLIST, N. i SOLIAS, J.M., Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern, *Coloquio sobre el microespacio*, vol. IX, Seminario de Arqueología y Etnología de Teruel, Teruel, 1986, pàgs. 303-320.
- BANKS, Ph., Montjuïc, the port and the city: a reconsideration, *El pla de Barcelona i la seva història*, Institut Municipal d'Història, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1982, pàgs. 113-128.
- BARBERÀ, J., El poblament ibèric de la Peña del Moro, *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990, pàgs. 7-14.
- BARBERÀ, J. i SANMARTÍ, E., Excavacions al poblament ibèric de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès). Campanyes 1974-1975 i 1977-1981, *Monografies Arqueològiques*, vol. I, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- BAUCELLS, J., El Priorat de Sant Genís de Rocafort. Compendi de la seva història i una descripció dels edificis romànics escrita al segle XVI, *Miscel·lània Fort i Cogull*, Barcelona, 1984.
- BARRAL, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Edicions 62, Barcelona, 1981.
- BARRASSETAS, E., JÀRREGA, R., La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Taula Rodona, Arqueomediterrània, 2*, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pàgs. 131-152.
- BARREDA, M. Ll., L'ager de Barcino: un exemple d'habitat d'època romana a Sant Boi de Llobregat, *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, Barcelona, 1993, pp. 76-86.

- BARREDA, M. Ll., Cal Reverter (Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, pp. 541-544.
- BARREDA, M. Ll. i ESTRADA, A., La Roca (Gavà, Baix Llobregat), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, pp. 545-550.
- BARREDA, M. Ll.; GARCIA J. i SERRET, C., *Història de Sant Boi de Llobregat*, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, Sant Boi de Llobregat, 1993.
- BARREDA, M. Ll.; SINTAS, E. i VALLÈS, C., *Memòria d'excavació de les restes romanes del c/ de Sant Pere n° 58-60 (Gavà, Baix Llobregat)*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1993.
- BARREDA, M. Ll. i MIQUEL, J., Anàlisi territorial del Sant Boi medieval i modern, *Actes del Ir. Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Igualada, 1998.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J., *de Barcino a Barcinona (Segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei*, Barcelona, 2002.
- BERGADÀ, E., JULIÀ, M. i SOLIAS, J. M., Excavacions a Ca la Corrida, *Butlletí d'Informació*, núm. 7, pàg. 3, Associació d'Amics del Museu de Molins de Rei, Molins de Rei, 1984.
- BERNI, P. i CARRERAS, C., El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia*, 23/1, Barcelona, 2001, pp. 103-129.
- BIOSCA, A. i PUIG, J. M^a., *Necròpolis de Can Massalleres, Sant Boi de Llobregat. Novembre 1984. Pla de l'Atur 1984 al Baix Llobregat*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 914, Barcelona, 1984.
- BLASCO, A., EDO, M., MILLÁN, M. i BLANCH, M., La cova de Can Sadurní, una cruïlla de camins, *Pyrenae* 17-18, 1982, pàgs. 11-34.
- BLASCO, A., EDO, M., BAÑOLAS, L., ARENAS, J. i VILLALBA, J., Les sitges ibèriques del solar de Can Tintorer i altres vestigis de reocupació del sector miner, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels, 1989.
- BLASCO, A. i SOLIAS, J. M., *Les àmfiores romanes al Museu de Gavà*, Treball inèdit, Barcelona, 1980.

- BLASCO, A.; ESTRADA, A. i SINTAS, E., *Memòria de l'excavació de la vil·la del Cap de Creus (Gavà, Baix Llobregat)*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1992.
- BOLÓS, J. i PAGÈS, M., El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat), *Fortaleses, Torres, Guaites i Castells de la Catalunya Medieval, Acta Medievalia, annex 3*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1986, pàgs. 113-151.
- BORDAS, A., *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada al solar situat entre els carrers Sant Pere 40-42 i Sant Nicasi 2-4-6 de Gavà (Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 4716, Gavà, 2004.
- BOSCH, M. i SAGRISTÀ, J., Dossier. Ara fa un any..., *El Mirall*, juliol-agost de 1985, Sant Vicenç dels Horts.
- BOSCH, J.; ESTRADA, A i SEGOVIA, J. C., *Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment del carrer de Sant Nicasi n° 15-19 i n° 32 de Gavà*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1992-1993.
- CANTOS, J. A., *Memòria de l'actuació arqueològica al jaciment de la Penya del Moro. Sant Just Desvern, Baix Llobregat, 30 d'octubre 2001-2 de març de 2002*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 3972, Barcelona, 2004.
- CANTOS, J. A., *Memòria de la intervenció arqueològica a l'església parroquial. Del 16 de setembre al 8 d'octubre de 2004. La Palma de Cervelló (Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 4804, Manresa, 2004.
- CLOPAS, I., Un monumento histórico del Penedés abandonado: el castillo de Castellvell de Rosanes, *Iª Asamblea Intercomarcal del Penedés y Conca de Odena*, Martorell, 1950, pàgs 103-106 // 442 i ss.
- CODINA, J., *Els pagesos de Provençana (984-1807). Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*, vol. I, Publicacions de la Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988, pàgs. 34-46.
- COLL, J., PUIG, F. i SOLIAS, J. M., Cerámicas medievales aparecidas en la ermita de Ntra. Sra. De Sales (Viladecans, Barcelona), *II Coloquio sobre Cerámicas Medievales en el Mediterráneo Occidental (Toledo, 1981)*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1986.

- CORSI-SCIALLANO, M. i LIOU, B., Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4, a *Archaeonautica*, vol. 5, Paris, 1985.
- DAURA, A., PARDO, D. i SANCHEZ, E., Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya, *Acta Mediaevalia*, n° 9, Departament d'Història Medieval-Universitat de Barcelona, Barcelona, 1988, pàgs. 429-441.
- DURAN, F., *El señorío de Castellvell*, Tarragona, 1926-1927.
- EDO, M., MILLÀN, M. i BLANCH, M., Resultats de les excavacions de la cova de Can Sadurní (Begues, Baix Llobregat), *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1986.
- EDO, M., MILLÀN, M. i BLANCH, M., Cova de Can Sadurní, Begues, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, pp. 95-96.
- ENRICH i HOJA, J. i J., Fons de cabana alto-medievals a la Tossa de Montbui, *Informació Arqueològica*, 27-28, Barcelona, 1978.
- ESTEBAN, J. J., *Can Cavaller 1999-2000. Memòria d'excavació*, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 3551, Barcelona, 2002.
- ESTEBAN, J. J. i MIQUEL, J., *Informe sobre la intervenció arqueològica al solar conegut com a Can Cabaler (Sant Boi de Llobregat)*, Treball inèdit, 2000.
- ESTRADA, A., *Carrer de la Rectoria cantonada carrer del Raval de Molins (Gavà, Baix Llobregat). Memòria d'excavació. Campanyes agost 1996 – gener 1997*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1999,
- ESTRADA, A., *Carrer del Centre 31-33 (Gavà, Baix Llobregat). Memòria d'excavació*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1999.
- ESTRADA, A. i SINTAS, E., *Intervenció arqueològica al forn d'àmfores Pascual 1 de Gavà (Baix Llobregat)*, Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1993.
- ESTRADA, A., IZQUIERDO, P., NADAL, J. i SINTAS, E., Les excavacions arqueològiques a Sant Pere de Gavà: Aportacions a l'evolució de la dieta entre l'època tardorromana i l'edat moderna, *I Jornades d'Història i Societat al Baix Llobregat*, Sant Feliu de Llobregat, 1990, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ESTRADA, A.; SINTAS, L. i IZQUIERDO, P., *Excavacions arqueològiques de salvament a la necròpoli alt-medieval de Rocabruna (Gavà, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 846, Gavà, 1991.

- ESTRADA, J., *Vías y poblamiento romano en el Area Metropolitana de Barcelona*, Barcelona, 1969.
- FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I., A propos du Pont de Martorell: la participation de l'armée a l'aménagement du réseau routier de la Tarraconaise orientale sous Auguste, *Épigraphie Hispanique*, 1984.
- FIERRO, X., Resultats de la campanya realitzada l'any 1995 a un sector de la pars rustica de la uilla romana de Sales, Viladecans, *Quaderns científics i tècnics. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1996, pp. 291-298.
- FIERRO, X. i CAIXAL, A., Darreres campanyes d'excavació a la vil·la romana i a l'església de la Mare de Déu de Sales, Viladecans, *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, pp. 530-540.
- FOLCH, J., La intervenció arqueològica d'urgència al jaciment romà de la urbanització Torreblanca (Sant Just Desvern, 1986), *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, pre-actes, vol. I – comunicacions, Castelldefels, 1989.
- FOLCH, J., Les sitges del jaciment romà de la urbanització Torreblanca (Sant Just Desvern), *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs III*, Ajuntament de Sant Just Desvern, 1991.
- GARCÍA, I. i CORTADELLA, J., Les darreres intervencions arqueològiques a la Torreblanca (Sant Just Desvern), *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, pre-actes, vol. I – comunicacions, Castelldefels, 1989.
- GARCÍA TARGA, J. i SERRANO MÍNGUEZ, M., *Memoria de excavación del Castell de Cornellà. Abril-Junio 1995*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 1746, Barcelona, 1996.
- GARÍ, B., *Las querimonias feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)*, *Medievalia*, 5, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1984, pàgs. 7-49.
- GARÍ, B., El linaje de los Castellví en los siglos XI y XII, *Medievalia, Monografies*, 5, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985.
- GRANADOS, J. O., Panorama històric de Montjuïc a l'època antiga, *Montjuïc a la Barcelona Antiga*, Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona, 1989.

- GRANADOS, J. O. i SOLIAS, J. M., La vil·la de romana de Ca l'Esplugu (Pallejà, Baix Llobregat, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983
- GRANADOS, J. O. i SOLIAS, J. M., La vil·la de Sta. Maria de Sales (Viladecans, Baix Llobregat), *Excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983.
- GRANADOS, J. O., MAZAIRA, L., MIRÓ, M., ROVIRA, C. i SALGOT, D., Montjuïc dins del context del món ibèric laietà antic, *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 1986, pàgs 211-218.
- GRANADOS, J. O.; PUIG, F.; BACARIA, A.; FARRÉ, R. i PAGÈS, E., Parc de Sant Pere del Camp, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, p. 108.
- GRAU, M., Miscelánea hospitalense (siglos IX-XIII), *L'Hospitalet*, 68, l'Hospitalet del Llobregat, pàgs. 9-22.
- GUÀRDIA, J., *Memòria dels sondejos arqueològics efectuats al carrer Sant Pere més Baix núm. 6 (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat). 5-16 de juny de 2000*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 2828, Manresa, 2000.
- GUÀRDIA, J., *Memòria del sondeig i de l'excavació arqueològica efectuats al c/ Sant Pere més Baix, n° 6 de Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat. 2-24 d'octubre de 2000*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 3176, Manresa, 2001.
- GUITART DURAN, J., La laietania: el context històric-arqueològic com a marc interpretatiu de la producció i comerç del vi a la regió, *El vi a l'Antiguitat: Economia, producció i comerç a la Mediterrània Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 1987, pàgs. 145-152.
- IVERN, F., Resumen de Historia de Hospitalet, *Boletín de Información Municipal*, l'Hospitalet de Llobregat, pàgs. 19-22.
- IZQUIERDO, P., Les Sorres: un punt d'ancoratge ibero-púnic i romà al delta occidental del Llobregat (Observació preliminar), *La Sentiu*, 1985-1986, p. 8-24.
- IZQUIERDO, P., Algunes observacions sobre l'ancoratge de Les Sorres, al delta del riu Llobregat, *El vi a l'Antiguitat: Economia, Producció i Comerç a la Mediterrània Occidental*, 1987, p. 133-139.

- IZQUIERDO, P., *L'ancoratge de Les Sorres, sota el delta del Llobregat dins l'Economia Antiga*, Tesi de Llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1987.
- IZQUIERDO, P., Calamot-Can Valls del Racó-Les Sorres. Elements per a una reconstrucció de la Història Antiga de Gavà, *La Sentiu*, 13, 1987, p. 19-27.
- IZQUIERDO, P., Notícia sobre el derelicta romà Les Sorres VIII (Gavà, Baix Llobregat), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, 1991, p. 263-270.
- IZQUIERDO, P., L'ancoratge antic de les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat, *Fonaments*, 8, 1992, p. 53-78.
- IZQUIERDO, P. *et alii*, Les Sorres X. Un vaixell medieval al canal Olímpic de rem. Castelldefels. Baix Llobregat, *Memòries d'Intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 1992.
- IZQUIERDO, P. i SINTAS, E., Excavacions arqueològiques de salvament. La Rectoria de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat), Museu de Gavà, Memòria d'excavació inèdita, 1989-1990.
- IZQUIERDO, P.; MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M^a., *Història de Viladecans, I. Els antecedents ibèrics i romans*, Viladecans, 1998.
- JÀRREGA, R., Ceràmiques d'importació d'època tardorromana al Baix Llobregat, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. I, pàgs. 405-421, Castelldefels, 1989.
- JULIÀ, M., Apunts per a una història de Molins de Rei. La romanització, *Butlletí d'Informació*, núm. 7, pàg. 10, Museu de Molins de Rei, Molins de Rei, 1983.
- JULIÀ, M., PUIG, F. i SOLIAS, J. M., Introducció a l'estudi del poblament ibèric i romà del delta del Llobregat, *Actes de la XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (El Prat del Llobregat, 1980)*, Amics del Prat, el Prat del Llobregat, 1985.
- JULIÀ, M., MIRÓ, C., SOLIAS, J. M. i VILALTA, M., La vil·la romana de Can Tintorer (el Papiol), *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. I, pàgs. 286-302, Castelldefels, 1989.
- JULIÀ, M.; BERGADÀ, E. i SOLIAS, J. M^a., Ca la Còrdia, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, p. 87.
- JUNYENT, E., Catalogne romane, 2 vols., *Zodiaque (La nuit des temps*, 12-13), Abbaye de Sainte-Marie de la Pierre-qui-vire, 1960-1961, pàg. 16.

- JUNYENT, E., *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XI*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975.
- JUNYENT, E., *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, 1980-1987, doc. 4, pàgs. 41-42.
- JUNYENT, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, pàgs. 82 i 217.
- KEAY, S., *The coastal economy in late centuries in the Conuentus Tarraconensis. Decline or change?*, BAR International Series, Oxford, 1983.
- KEAY, S., *The Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR International Series 196, Oxford, 1984.
- LÓPEZ, A., Ermita de la Mare de Déu de Bellvitge. L'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès), *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 1982, pàgs. 380-382.
- LÓPEZ, A., Excavacions a l'ermita de la Mare de Déu de Bellvitge, l'Hospitalet de Llobregat, Barcelonès. Campanyes 1979-1981, *Identitats*, 1, l'Hospitalet de Llobregat, 1988, pàgs. 17-35.
- LÓPEZ, A., Retrobament d'una inscripció llatina en el Castell de Castelldefels, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels, 1989.
- LÓPEZ, A., Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, Marsella, 1990, pàgs. 187-197.
- LÓPEZ, A., Redescubrimiento de una inscripción latina en el castillo de Castelldefels (Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie Prehistoria y Arqueología, 5, Madrid, 1992.
- LÓPEZ, A., Nouvelles marques su amphores provenents du centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Rouen*, Marsella, 1995, pp. 177-185.
- LÓPEZ, A. i FIERRO, X., Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia, *Empúries*, 53, Girona, 2002, pàgs. 261-296.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. i ESTANY, I., Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Sant Boi de Llobregat, Baix

- Llobregat). Datació i tipologia, *actes de les jornades d'aqrueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, pp. 508-529.
- LÓPEZ, A. i SOLÉ, X., Materials per a una carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels, 1989.
- LORENZO, N., *Entre mar i muntanya. Breu història de la parròquia i vila de Castelldefels*, Barcelona, 1989.
- MADURELL, J. M., *Fulls històrics de l'Hospitalet de Llobregat. Notes documentals d'arxiu*, Museu d'Història de l'Hospitalet de Llobregat, l'Hospitalet, 1977.
- MAESE, X., *Prospección arqueológica en la "Línea de Alta Velocidad Madrid-Barcelona-Frontera Francesa". Tramo Lleida-Martorell. Subtramo Sant Llorenç d'Hortons-Sant Esteve Sesrovires (Baix Llobregat). Julio de 2001*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 3210, Barcelona, 2001.
- MARCE, F., Ayer y hoy de Santa María de Bellvitge, *L'Hospitalet*, l'Hospitalet de Llobregat, pàgs. 20-24.
- MARQUÈS, M^aA., *Les formacions quaternàries del delta del Llobregat*, Institut d'estudis catalans, Barcelona, 1972.
- MATAS, O., *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Tintorer 2001. (El Papiol, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 4330, Barcelona, 2004.
- MAURI, A., Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort, Martorell, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, pàgs. 375-376.
- MAURI, A., *Memòria de les excavacions arqueològiques a la Plaça de l'Església (Martorell)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 384, Barcelona, 1990.
- MAURI, A., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Campanyes de 1989 i 1990*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 798, Barcelona, 1992.
- MAURI, A. i CARULLA, N., *Memòria de la prospecció de l'ermita de Sant Pau (El Prat de Llobregat). Maig de 2000*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 2838, Barcelona, 2001.

- MAYORAL, F., *Memòria dels treballs d'excavació duts a terme al jaciment medieval de Sant Pere Sacama (Olesa de Montserrat, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 379, Barcelona, 1985.
- MAYORAL, F. i MIRET, J., *Memòria d'excavació d'unes sitges medievals a Can Tries (Viladecans, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 369, Barcelona, 1983.
- MAYORAL, F. i MIRET, J., *Jaciments arqueològics a la zona de Can Tries i Can Guardiola (Viladecans)*, *I Jornades arqueològiques del baix llobregat*, Castelldefels, 1989, pp. 477-488.
- MENÉNDEZ, X., *Les Corts en època romana: el poblament rural i de la xarxa viària del sector meridional del Pla de Barcelona. I Jornades de Recerca Històrica de Les Corts (Barcelona, 14 i 15 de març de 1997)*, Arxiu Municipal del Districte de les Corts. Ajuntament de Barcelona. Barcelona, 1998, pp. 59-74.
- MENÉNDEZ, X., *L'indret de Sant Pere Romani. La milla XII de la Via Augusta*, *Notícies de l'Associació d'Amics del Museu de Molins de Rei*, 18, Molins de Rei, 2002, pp 10-11 .
- MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M^a., *La via Augusta de Barcelona a Martorell*, *Colloque Voies romaines du Rhône à l'Ebre: Via Domitia et Via Augusta. Association Archéologique des Pyrénées Orientales. Perpinyà, del 19 al 21 de maig de 1989*, dins CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A, (eds.), *Voies romanes du Rhône à l'Ébre: Via Domitia et Via Augusta. DOCUMENTS D'ARCHÉOLOGIE FRANÇAISE (DAF)*, 61, Ministère de la Culture - CNRS. Paris, 1997, pp. 157-167.
- MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M., *Problemes entorn del Baix Imperi al curs inferior del Llobregat*, *Pyrenae*, 21, (*Actes de la II Reunió d'Economia Antiga de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1982), Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985, pàgs. 157-168.
- MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M., *La vil·la romana de Ca l'Espuga (Pallejà). Observacions sobre l'estructuració territorial i econòmica del curs inferior del Llobregat en època romana*, *Empúries*, 48-50, II, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1993, pàgs. 330-341.
- MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M^a., *La romanització del territori meridional de la Colonia Barcino. El cas de la Vall de la Riera de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)*. *Actes del Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol / 2, Hispania i*

- Roma. *D'August a Carlemany. (Girona, del 23 al 25 de novembre de 1995).*
Annals de l'Institut d'Estudis Gironins. Vol. XXXVII, 1996-97, Girona, 1997
- MENÉNDEZ, X. i SOLIAS, J. M., *Història de Viladecans I. Els antecedents ibèrics i romans*, Arxiu Històric de la Ciutat, Viladecans, 1998.
- MENÉNDEZ, X. i VIVES, M., *La Via Augusta i la xarxa viària romana a l'entorn del pont del Diable, Taula Rodona sobre el Pont del Diable (Castellbisbal i Martorell, 18, 19 i 20 de març de 1999), en premsa. (El resum ha estat publicat al butlletí dels amics de Castellbisbal: *Benviure*, 5, Castellbisbal, 1999.*
- MIQUEL, J., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a l'Hort del Rector, 1999-2000 (Sant Boi de Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 3632, Barcelona, 2001.
- MIQUEL, J., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a l'absis de l'església de Santa Maria del Puig, Esparraguera (Baix Llobregat). Primera fase: 13 de juliol- 8 de setembre 2002. Segona fase: 22 de febrer – 15 de març 2003*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 4627, Barcelona, 2004.
- MIQUEL VIVES, M. i VILA CARABASA, J. M^a., *Memòria científica de l'excavació de l'església de Sant Ponç de Corbera (Cervelló/Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 390, Barcelona, 1990.
- MIRET, J., *Excavacions medievals a Can Guardiola, La Sentiu*, 10, Gavà, 1986, pp. 35-40.
- MIRÓ, C., *La intervenció d'urgència al solar de Can Garrigosa. Sant Boi de Llobregat, I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, Castelldefels: abril de 1989, pàgs. 315-326.*
- MIRÓ, J., *La producción de ánforas romanas en Cataluña. (Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense. Siglos I aC – I dC)*, BAR Internacional Series 473, Oxford, 1988.
- MIRÓ, M. T. i ROVIRA, M., *Vil·la del cementiri, Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya, Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993.
- MIRÓ, M. T. i BLASCO, M., *Vil·la de Can Cortada, Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya, Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, p. 111.

- MOLIST, N., El poblat ibèric del Puig Castellar de Sant Vicenç dels Horts, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol I, Castelldefels, 1989, pàgs. 177-191.
- MOLIST, N., L'excavació d'urgència de Cal Reverter (Sant Vicenç dels Horts), *Pre-actes de les 1eres Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat*, Castelldefels, abril 1989.
- MOLIST, N. i PUIG, F., Excavaciones en el interior del antiguo templo parroquial de Sant Boi de Llobregat, *II Congreso de Arqueología Medieval*, Oviedo: març de 1989.
- MORAN, J., Els castells del Baix Llobregat, *Butlletí del Centre d'Estudis del Baix Llobregat*, 6, Martorell, 1985, pàgs. 6-12.
- MORAN, J., Notes històriques de la capella de Sant Jaume de Castellví de Rosanes, *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, El Prat, 1980*, publicada el 1985, pàgs. 444-446.
- NADAL, E., *Memòria de la prospecció arqueològica en el Camp de Sant Pau (El Prat de Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 2995, Barcelona, 2001.
- NAVARRO SÁEZ, R. i MAURI MARTÍ, A., *Les excavacions arqueològiques al jaciment de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell, Baix Llobregat)*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 376, Barcelona, 1985.
- NAVARRO, R. i MAURI, A., *La excavación de un silo medieval en Santa Margarida (Martorell, Barcelona)*, Osca, 1985.
- NAVARRO, R. i MAURI, A., *La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)*, Madrid, 1987.
- NAVARRO, R. i MAURI, A., *Les excavacions arqueològiques al jaciment de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort <Memòria 1984-1987>*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 391, Barcelona, 1988.
- NAVARRO, R. i MAURI, A., La iglesia de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort, Martorell (Barcelona), *Gallo-romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Tolosa, 1991, pàgs. 53-62.
- NAVARRO, R. i MAURI, A., L'església de Santa Margarida (Martorell), *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, pàgs. 295-300.

- NAVARRO, R. i MAURI, A., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Campanya de 1991*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 1205, Martorell, 1994.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. i FARRENY, M., *Memòria de les intervencions d'investigació arqueològica al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Període 1992-1995*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 1766, Martorell, 1996.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. i FARRENY, M., *Memòria de la intervenció d'investigació arqueològica al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Campanya de 1997*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 2628, Barcelona, 1999.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. i FARRENY, M., *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Santa Margarida (Martorell), 1999*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 3412, Barcelona, 2001.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. i FARRENY, M., *Memòria de la intervenció d'investigació arqueològica al jaciment de Santa Margarida (Martorell). 2001*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 4545, Barcelona, 2004.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. i FARRENY, M., *Memòria de la intervenció d'intervenció arqueològica al jaciment de santa Margarida (Martorell). 2002*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 5040, Barcelona, 2005.
- NOLLA, J. M. i SOLIAS, J. M., L'àmfora Tarraconense, 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia, *Butlletí Arqueològic*, núm. 6-7, pàg. 107-144, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 1985.
- PAGÈS, M., *Les esglésies pre-romàniques del Baix Llobregat*, Barcelona, 1983.
- PAGÈS, M., *La Torre Rodona*, Grup Hausa, Barcelona, 1990.
- PAGÈS, M., Sant Pere d'Abbrera, Voltrera i Sant Hilari, *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 15, pàgs. 8-9.
- PAGÈS, M., El castell de Sant Jaume o Castellví de Rosanes, *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 17, 1989, pàgs. 9-10.
- PAGÈS, M., Castelldefels, *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 19, pàgs. 12-13.

- PAGÈS, M., *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Publicacions de la Abadia de Montserrat, 1992.
- PALET, J. M., *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC. – X-XI dC.*, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona, 1, Barcelona, 1997.
- PALET, J. M., Estructuració i ocupació del Pla de Barcelona en l'època romana: la xarxa centuriada de *Barcino*, a ROCA, J. (Coord.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, BCN Biblioteca Històrica 2, Institut Municipal d'Història – Ed. Proa, Barcelona, 1997, pàgs. 3-18.
- PALET, J. M., Gavà i el Pla de Barcelona entre l'època ibèrica i l'antiguitat tardana, *Actes de les Jornades Roma a Gavà*. Associació d'Amics del Museu de Gavà, Gavà, 2001, pàgs. 9-16.
- PALET, J. M. i RIERA, S., Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to early medieval times (12th. century) in the Montjuïc-El Port sector (Plain of Barcelona, NE Iberian Peninsula), *Archeologia Medievale*, XXI, 1994, pàgs. 517-540.
- PASCUAL, R., Las ánforas de la Layetania, *Méthodes traditionnelles et méthodes formelles pour l'étude des amphores*, Roma, 1977.
- PEDEMONTE, B., *Notes per a la història de la baronia de Castellví de Rosanes*, Barcelona, 1929.
- PETIT, A., El poblament de l'Edat del Bronze al Baix Llobregat, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. I, Castelldefels, 1989, pàgs. 121-139.
- PETIT, A. i ROVIRA, J., El fons de cabana de Can Cortès (Sant Just Desvern), *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels, 1989, pàgs. 38-48.
- PREVOSTI, M., *Cronologia i poblament de l'àrea rural de Baetulo*, Museu de Badalona, Badalona, 1981.
- PRIETO, R., *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Compte d'Urgell, 15 (Gavà, Baix Llobregat). Octubre de 2005*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia nº 3412, Barcelona, 2005.
- PUIG, F., Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, *Fonaments*, 6, pp. 61-94.
- PUIG i CADAFALCH, J., FALGUERA, A. i GODAY, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*, 3 vols., Institut Estudis Catalans, Barcelona, 1909-1911, vol. II, pàg. 287.

- PUIG, F., MOLIST, N. i MELIÁN, R., El carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat). L'evolució històrica d'un edifici, *Pre-actes de les Ieres. Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat*, Castelldefels: abril de 1989.
- RAURICH, X.; PUJOL, M.; MARTÍN, A., JOVER, A.; IZQUIERDO, P. i GARRIDO, E., *Les Sorres X. Un vaixell medieval al Canal Olímpic de rem*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 831, Barcelona, 1990-1991.
- Restauració i revaloració de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat*, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991 (tríptic).
- RIERA, S., *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*, Universitat de Barcelona, Col·lecció Tesis Doctorals Microfitxades, Barcelona, 1995.
- RIERA, S. i PALET, J. M^a, Evolució del sector de Montjuïc-El Port entre l'època romana i altmedieval (s. III-X): una contribució a l'estudi diacrònic del paisatge, *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona. Ponències i Comunicacions*, vol. I, Barcelona, 1993, pp. 49-70.
- ROVIRA, C. i SOLIAS, J. M., Iron metallurgy in the lower valley of the Llobregat river (NE Spain) during the Iberian and roman-republican period, *International Symposium on Archeometallurgy'89 (From Bloom to knife)*, Ameliówka (Polònia), 1992.
- SANMARTÍ GREGO, J., *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i història*, Tesi Doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1986.
- SALAZAR, N., *Rectoria de la Parròquia de Santa Maria d'Olesa de Montserrat (baix Llobregat). Juliol de 2003. Memòria de la intervenció arqueològica*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 4824, Barcelona, 2005.
- SERRA-RÀFOLS, J. C., Explotación de Hierro en la costa catalana en época ibérica, *I Simposium de Economía Antigua Peninsular*, València, 1969.
- SOLIAS, J. M., *Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 3, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983.
- SOLIAS, J. M., Introducció a l'estudi de les activitats d'una vil·la laietana, *Pyrenae*, 21, (II Reunió de economia antiga de la Península Ibèrica, Barcelona, 1982), Universitat de Barcelona, 1985, pàgs. 113-122.

- SOLIAS, J. M., La romanització del curs inferior del Llobregat, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. II (ponències), Castelldefels, 1989, pàgs. 57-119.
- SOLIAS, J. M., *El poblament ibèric i romà del curs inferior del Llobregat*, Tesi Doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1990.
- SOLIAS, J. M., La romanització del Baix Llobregat, *La Sentiu*, 18, Museu de Gavà, Gavà, 1993.
- SOLIAS, J. M^a., *Rubricatum. Roma al Baix Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, 2003, catàleg exposició.
- SOLIAS, J. M. i IZQUIERDO, P., Notícia sobre l'ancoratge a les Sorres, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, n° 1, Lleida, 1991.
- SOLIAS, J. M. i MENÉNDEZ, X., Santa Maria de Sales (Viladecans, Baix Llobregat), *Arqueologia* 83-84, pàg. 83, Ministerio de Cultura, Madrid, 1988.
- TARRADELL, M., Sobre el poblamiento romano en el Pla de Barcelona, *Cuadernos de arqueología e historia de la Ciudad*, 17, Barcelona, 1977, pp. 93-97.
- TARRADELL, M., Costa del Baix Llobregat, *Les excavacions a Catalunya en els darrers anys*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982, p. 283-284.
- TORRECILLAS, M. i MAURI, A., Termas Glude, Martorell, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya, Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, p. 89.
- VILA CARABASA, J. M^a., *Memòria científica de l'excavació arqueològica realitzada al Mas Vilar d'Olesa de Montserrat (Baix Llobregat). Campanyes de 1996, 1997 i 1998*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 2458, Barcelona, 1998.
- VILA CARABASA, J. M^a., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a l'església de Sant Joan del Pla. La Palma, Baix Llobregat. Març-Juny 1997*, Memòria d'excavació inèdita, Servei Català d'Arqueologia n° 2629, Barcelona, 2000.
- VILALTA, M. i MIRÓ, C., Villa romana de Can Tintorer (el Papiol, Baix Llobregat), *Arqueologia*, 83-84, pàg. 117, Ministerio de Cultura, Madrid, 1988.
- VILLARONGA, L., Nuevo testimonio del paso de los cimbrios. El tesorillo de Sarriá (Barcelona), *Gaceta Numismática*, 64, Madrid, 1982.

- VIVES BALMAÑA, E., Estudi antropològic de les restes humanes de la necròpoli medieval de Bellvitge, *Identitats*, 1, l'Hospitalet de Llobregat, 1988, pàgs. 36-40.
- VIVES BALMAÑA, E., *La població catalana medieval. Origen i evolució*, Vic, 1990, pàgs. 72-74.
- VV.AA., Arqueologia, *Garrosa (Butlletí del Grup d'Estudis i Recerques de Sant Vicenç dels Horts)*, núm. 0, Sant Vicenç dels Horts, novembre 1986.
- WHITEHILL, W. M., L'art romànic a Catalunya. Segle XI, Edicions 62, Barcelona, 1974 (1ª edició 1941), pàg. 52.

ANNEX

Proposta final de fitxa per estudi d'edificis religiosos

Corpus d'Arquitectura Religiosa Europea

INFORMACIÓN GENERAL

EDIFICIO				FICHA Nº	
COM. AUTÓNOMA			PROVINCIA		
MUNICIPIO			LOCALIDAD		
DIRECCIÓN/SITUACIÓN					
COORDENADAS UTM	X	Y	Z	LATITUD	
				LONGITUD	
CATASTRO ACTUAL	PARCELA			TOPÓNIMO	
OTROS CATASTROS					
GEOLOGÍA del terreno				Ref. mapas	

DOCUMENTACIÓN

CRONOLOGÍA de la fuente	FUENTES TEXTUALES
	FUENTES ARQUEOLÓGICAS
	Prospección
	Documentación fotográfica
	Prospección geofísica
	Excavación
	FUENTES INDIRECTAS
	Tradición oral
	Documentación historiográfica
	Toponimia
	Indicios de superficie
	FUENTES EPIGRÁFICAS
	Tradición manuscrita
	Conservada

ADVOCACIÓN	NOMBRE	CRONOLOGÍA	DOCUMENTO	PERTENENCIA Pos. Seg. Sup.		
Actual						
Anterior						
Desconocida						
DIÓCESIS	NOMBRE	CRONOLOGÍA	DOCUMENTO	PERTENENCIA Pos. Seg. Sup.		
Actual						
Anterior						
Desconocida						

CONTEXTO DEL ASENTAMIENTO

IG 2

URBANO

Contexto	Cronología	Fase
Núcleo preexistente		
Núcleo con continuidad		
Núcleo abandonado		

		Fase
Relación con otros edificios		
Relación con tramado urbano		

Ubicación iglesia

Intramuros	
Extramuros	

Tipo de edificio preexistente	Cronología	Fase
Domus		
Termas		
Templo		
Vía		
Pórtico		
Edificio público		
Circo		
Teatro		
Anfiteatro		
Edificio industrial		
Mausoleo		
Necrópolis		

RURAL

Contexto	Cronología	Fase
Villa preexistente		
Villa con continuidad		
Villa abandonada		
Núcleo preexistente		
Núcleo con continuidad		
Núcleo abandonado		
Relación con otros edificios		
Relación con vías de comunicación antiguas		

Ubicación iglesia

Intramuros	
Extramuros	

FUNCIÓN

REGISTRO ARQUEOLÓGICO	Cronología	Fase
Bautismal		
Monástica		
Martirial		
Funeraria pública		
Funeraria privada		
Incierta		

REGISTRO TEXTUAL	Cronología	Fase
Episcopal		
Parroquial		
Sufragánea		
Monástica		
Martirial		
Bautismal (función pública)		
Bautismal (función privada)		
Oratorio		
Privada		
Desconocida		

ORIGEN DE LOS MATERIALES

Cantera (ubicación/nombre)	
Material local	
Material reutilizado	
Material importado	

CONSERVACIÓN

ESTADO DE CONSERVACIÓN	RESTAURACIONES

INVESTIGACIONES

Excavaciones	
Lectura de muros	
Análisis físico-químicos	

Nº de fichas correspondientes	

OBSERVACIONES de fase y cronología

BIBLIOGRAFÍA

ELEMENTOS DE ARQUITECTURA

EA 1

ORIENTACIÓN EDIFICIO GRADOS C°

PLANTA EDIFICIO	Fase	ANEX	ANIN	LTEX	LTIN	LBEX	LBIN	H tot
Rectangular								
De cruz latina								
De cruz griega								
Circular								
Poligonal								
Basilical								
Trapezoidal								
Trilobulada								

OTROS ELEMENTOS:	Adosado	Integrado	Aislado	Fase
Cabecera				
Capillas radiales				
Iconostasis				
Deambulatorio				
Cripta de oratorio				
Cripta anular				
Transepto				
Cimborrio				
Nave/s				
Solea				
Tribuna				
Matraneo				
Escaleras				
Capillas				
<i>Prothiron</i>				
Pórtico				
<i>Westwerk</i>				
Atrio				
Claustro				
Torres laterales				
Campanario				
Habitaciones anexas				
Ámbito bautismal				
Edificio bautismal				
Piscina bautismal				
Pila bautismal				
Mobiliario litúrgico				
Inscripciones				
Sepulturas en interior				
Sepulturas en exterior				
Asentamiento anexo				

OBSERVACIONES FINALES

Autor:	
Correo electrónico (e-mail):	

CABECERA

Orientación:

Tipología	LCEX	LCIN	ACEX	ACIN	HEX máx.	Fase
Única						
Doble simétrica						
Doble asimétrica						
Triple simétrica						
Triple asimétrica						

ÁBSIDES

Ábside central ( )

lateral derecho ( )

lateral izquierdo ( )

Forma externa	LAEX	AAEX	H paramento	Fase
Cuadrangular				
Rectangular				
Semicircular				
Hexagonal				
Trapezoidal				
Trilobulada				
Polilobulada				
Ultrapasada				
Rebajada				
Sobreelevada				
Oblicuo a nave				

Forma interna	LAIN	AAIN	H muro	Fase	Pavimento	M2	largo	ancho	Fase
Cuadrangular					Mosaico				
Rectangular					Lajas de piedra				
Semicircular					Losas de piedra				
Hexagonal					Tierra batida				
Trapezoidal					Roca natural preparad				
Trilobulada					Ladrillo				
Polilobulada					Opus signinum				
Ultrapasada					Impronta en negativo				
Rebajada									
Sobreelevada									
Oblicuo a nave									

Cubierta exterior	H bóveda	Fase	Cubierta interior	H bóveda	Fase
A dos aguas			Armadura de madera		
De pabellón			Bóveda de cañón		
Con faldones			Bóveda de cañón apuntado		
Sin faldones			Bóveda anular		
Cónica			Bóveda de cuarto de esfera		
			Bóveda vaída		
			Falso techo		
			Falso techo de madera		

CERRAMIENTO EXTERNO del ábside/s

EA 3

Ábside c ( ) ld ( ) liz ( ) Cara N ( ) S ( ) E ( ) W ( )

Cimentación	profund.	grosor	Relleno
Sin cimentación			Reutilizado
Con cimentación			<i>Opus caementicium</i>
Arriostrada			Mampostería
Mixta			
Con preparación			
Sobre roca			
Trinchera en negativo			

Técnica constructiva	grosor	Fase	Decoración exterior	Fase
Mampostería seca			Liso	
Mampostería y mortero			Lesenas	
<i>Opus spicatum</i>			Arcos ciegos	
Obra de fábrica			Restos escultóricos	
Trasdosado				
Doble muro con relleno				
Sillares				
Reutilizada				
Mechinales				
Marcas de uso				
Adobe				
Con encofrado				

Decoración interior	Fase	Revest. exterior	Fase	Revest. interior	Fase
Liso		Morteros de cal		Argamasa	
Arcos ciegos		Revocos		Impronta cañizo	
Escalón perimetral				Pintura	
Restos escultóricos				Estuco	

Ventanas	largo	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco ultrapasado					Con marcas de uso	
Geminadas						
Tríforas						
Vertido exterior						
Vertido interior						
Doble vertido					Ornamento	
Columnitas					Decorado	
Capiteles					Reutilizado	
Impostas						
Clave						
Celosía						

Puertas	largo	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco peraltado					Con marcas de uso	
Arco rebajado						
Arco de herradura						
Arco apuntado						
Jambas					Ornamento	
Capiteles					Decorado	
Impostas					Reutilizado	
Clave						

NAVES

EA 4

Orientación									
Tipología		LNEX	LNIN	ANII	ANCI	ANDI	Hmuro	Hbóv.	Fase
Única									
Dos naves									
Tres naves									

NAVE CENTRAL

Cubierta exterior	Fase	Cubierta interior	Fase
A dos aguas		Armadura de madera	
A un agua		Bóveda de cañón	
Con faldones		Bóveda de cañón apuntado	
Sin faldones		Bóveda de cuarto de cañón	
		Bóveda vaida	
		Bóveda de arista	
		Falso techo	
		Falso techo de madera	

Pavimento	M2	largo	ancho	Fase
Mosaico				
<i>Opus sectile</i>				
Lajas de piedra				
Losas de piedra				
Losas de arcilla				
Tierra batida				
Roca natural				
Ladrillo				
<i>Opus signinum</i>				
Presencia de inscripciones				
Impronta en negativo				
Lauda musiva				

NAVE LATERAL d ( ) iz ( )

Cubierta exterior	Fase	Cubierta interior	Fase
A dos aguas		Aramadura de madera	
A un agua		Bóveda de cañón	
Con faldones		Bóveda de cañón apuntado	
Sin faldones		Bóveda de cuarto de cañón	
		Bóveda vaida	
		Bóveda de arista	
		Falso techo	
		Falso techo de madera	

Pavimento	M2	largo	ancho	Fase
Mosaico				
<i>Opus sectile</i>				
Lajas de piedra				
Losas de piedra				
Losas de arcilla				
Tierra batida				
Roca natural				
Ladrillo				
<i>Opus signium</i>				
Presencia de inscripciones				
Impronta en negativo				
Lauda musiva				

CERRAMIENTO EXTERNO de nave/s

EA 5

Nave Id ( ) liz ( ) Cara N ( ) S ( ) E ( ) W ( )

Cimentación	profund.	grosor	Relleno	
Sin cimentación			Reutilizado	
Con cimentación			<i>Opus caementicium</i>	
Arriostrada			Mampostería	
Mixta				
Con preparación				
Sobre roca				
Trinchera en negativo				

Técnica constructiva	grosor	largo	alto	Fase	Decoración exterior	Fase
Mampostería seca					Liso	
Mampostería y mortero					Lesenas	
<i>Opus spicatum</i>					Arcos ciegos	
Obra de fábrica					Restos escultóricos	
Trasdosado					Reutilizado	
Doble muro con relleno						
Sillares						
Mechinales						
Contrafuertes						
Marcas de uso						
Adobe						
Con encofrado						

Decoración interior	Fase	Revest. exterior	Fase	Revest. interior	Fase
Restos escultóricos		Morteros de cal		Argamasa	
Decoración en estuco				Impronta cañizo	
Pintura				Pintura	
Reutilizado				Estuco	
Escalón perimetral					

Ventanas	grueso	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco ultrapasado					Con marcas de uso	
Geminadas						
Tríforas						
Vertido exterior						
Vertido interior					Ornamento	
Doble vertido						
Columnitas					Decorado	
Capiteles					Reutilizado	
Impostas						
Clave						
Celosía						

Puertas	grueso	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco peraltado					Con marcas de uso	
Arco rebajado						
Arco de herradura						
Jambas					Ornamento	
Capiteles					Decorado	
Impostas					Reutilizado	
Clave						

Nave Id ( ) liz ( ) longitudinal ( ) transversal ( )

Cimentación	Sección negativa	profund.	grosor	Relleno
Sin cimentación	Continua			Reutilizado
Con cimentación	Aislada			<i>Opus caementicium</i>
Arriostrada				Mampostería
Mixta				
Con preparación				
Sobre roca				

Tipología	Fase	Decoración	Fase	Revestimiento	Fase
Arcos formeros		Restos escultóricos		Argamasa	
Columnas		Cornisa		Impronta cañizo	
Pilares		Capiteles		Pintura	
Muros corridos		Impostas		Estuco	
		En estuco			
		Reutilizada			

Técnica constructiva	grosor	largo	alto	sección	intercolumnio	Fase
Mampostería seca						
Mampostería y mortero						
<i>Opus spicatum</i>						
Obra de fábrica						
Trasdosado						
Doble muro con relleno						
Sillares						
Arcos formeros						
Arcos fajones						
Mechinales						
Contrafuertes						
Marcas de uso						
Con función litúrgica						
Adobe						
Con encofrado						

MOBILIARIO LITÚRGICO

DELIMITACIÓN SANTUARIO

Tipología	Material	Fase
Elevación pavimento	Marfil	
Canceles	Estuco	
Reutilizado	Madera	
Cortinas	Mármol local	
Muro construido	Mármol importación	
Ninguna	Calcárea	
	Granítica	
	Pizarra	
	Travertino	
	Lino	
	Lana	
	Seda	
	Cáñamo	
	Adobe	

Decoración	Inscripciones	Cronología	Fase
Si	Cursiva		
No	Capital		
Escultórica			
Pictórica			
Marcas de uso			

PARTICIONES NAVES

Nave Id ( ) liz ( ) longitudinal ( ) transversal ( )

Tipología	Fase	Material	Fase	Decoración	Fase
Elevación pavimento		Marfil		Si	
Canceles		Estuco		No	
Reutilizado		Madera		Escultórica	
Cortinas		Lino		Pictórica	
Muro construido		Lana		Marcas de uso	
Ninguna		Seda			
		Cáñamo			
		Mármol local			
		Mármol importación			
		Calcárea			
		Granítica			
		Pizarra			
		Travertino			
		Adobe			

Técnica constructiva	grosor	largo	alto	Fase	Inscripciones	Crono.	Fase
Mampostería seca					Cursiva		
Mampostería y mortero					Capital		
<i>Opus spicatum</i>							
Obra de fábrica							
Trasdosado							
Doble muro con relleno							
Sillares							
Marcas de uso							
Adobe							
Con encofrado							

BANCO PRESBITERIAL

Morfología	Fase	Material	ancho	alto	Fase	Cronología
Fijo		Mampostería seca				
Móvil		Mampostería y mortero				
		Mármol importación				
		Mármol local				
		Pizarra				
		Travertino				
		Adobe				
		Madera				

AMBÓN

Tipología	Fase	Material	Decoración	Inscripciones	Crono
Rectangular		Calcárea	Si	Cursiva	
Cuadrangular		Granítica	No	Capital	
Circular		Arenisca	Marcas de uso		
Otras		Mármol importación			
		Mármol local			

BALDAQUINO O CIBORIUM

Planta	Fase	Cimentación	Fase	Elementos	Fase	Material	Crono
Cuadrangular		Sin cimentación		Dinteles		Piedra	
Rectangular		Trinchera		Arcos		Mármol	
Circular				Impostas			
Poligonal				Capiteles			
				Columnas			
				Pilares			
				Bases			

CANCELES

	Fase	Crono
Construido sin revestimiento		
Construido con revestimiento		
Placa lisa		
Placa decorada		

MESA		Material		largo	grueso	ancho	Fase
Tipología							
Rectangular		Original	Madera				
Cuadrangular		Reutilizado	Travertino				
Sigma			Granítica				
Circular			Arenisca				
			Calcárea				
			Mármol local				
Ubicación actual			Mármol importación				
<i>In situ</i>			Alabastro				
Desplazada			Pizarra				

Decoración	sobre	lateral	N	S	E	W	Fase	Encaste pie
Moldura								No
Friso								1
Marcas de uso								2
Toda la superficie								3
								4
								5

Inscripciones	sobre	lateral	N	S	E	W	Fase	Cronología
Cursiva								
Capital								

TENANTES		Material		largo	ancho	alto	Fase
Tipología							
Monolítico		Original	Madera				
Cuatro <i>stipites</i>		Reutilizado	Travertino				
Pilastrilla			Granítica				
Cuadrangular			Arenisca				
Rectangular			Calcárea				
Tronco piramidal			Mármol local				
Circular			Mármol importación				
Impronta en negativo			Alabastro				
Otros			Negativo				
Ubicación actual							
<i>In situ</i>							
Desplazado							

Inscripciones	Decoración	Fase	Contenedor reliquias	Fase	Cronología
Cursiva	Si		Relicario		
Capital	No		<i>Loculus</i>		
	Marcas de uso				

BASE	Fase	Material	Decoración	Inscripciones	Crono
Tipología					
Rectangular		Calcárea	Si	Cursiva	
Cuadrangular		Granítica	No	Capital	
Circular		Arenisca	Marcas de uso		
Otras		Mármol importación			
		Mármol local			
Ubicación actual					
<i>In situ</i>					
Desplazada					

MESA AUXILIAR Nº x/y

MESA		Material			grosor	ancho	Fase
Tipología							
Rectangular		Original		Madera			
Cuadrangular		Reutilizado		Travertino			
Sigma				Granítica			
Circular				Arenisca			
				Calcárea			
				Mármol local			
Ubicación actual				Mármol importación			
<i>In situ</i>				Alabastro			
Desplazada				Pizarra			

Decoración	sobre	lateral	N	S	E	W	Fase	Encaste pie
Moldura								No
Friso								1
Marcas de uso								2
Toda la superficie								3
								4
								5

Inscripciones	sobre	lateral	N	S	E	W	Fase	Cronología
Cursiva								
Capital								

TENANTES		Material			largo	ancho	alto	Fase
Tipología								
Monolítico		Original		Madera				
Cuatro <i>stipites</i>		Reutilizado		Travertino				
Pilastrilla				Granítica				
Cuadrangular				Arenisca				
Rectangular				Calcárea				
Tronco piramidal				Mármol local				
Circular				Mármol importación				
Impronta en negativo				Alabastro				
Otros				Negativo				
Ubicación actual								
<i>In situ</i>								
Desplazado								

Inscripciones	Decoración	Fase	Contenedor reliquias	Fase	Cronología
Cursiva	Si		Relicario		
Capital	No		<i>Loculus</i>		
	Marcas de uso				

ASE	Fase	Material	Decoración	Inscripciones	Crono
Tipología					
Rectangular		Calcárea	Si	Cursiva	
Cuadrangular		Granítica	No	Capital	
Circular		Arenisca	Marcas de uso		
Otras		Mármol importación			
		Mármol local			
Ubicación actual					
<i>In situ</i>					
Desplazada					

BAPTISTERIO

Situación	Fase	Cronología	Localización
Ámbito integrado			N
Edificio anexo			S
Edificio aislado			E
Edificio adosado			W
Indeterminado			

PLANTA EDIFICIO	Fase	ANEX	ANIN	LTEX	LTIN	LBEX	LBIN	H tot
Rectangular								
Cuadrangular								
De cruz latina								
Cruz griega								
Circular								
Poligonal								
Lobulada								
Con deambulatorio								
Con habitaciones anexas								

Cubierta exterior	Fase	Cubierta interior	Fase
A dos aguas		Armadura de madera	
A un agua		Bóveda de cañón	
Con faldones		Bóveda de cañón apuntado	
Sin faldones		Bóveda de cuarto de cañón	
Con cimborrio		Bóveda vaída	
		Bóveda de arista	
		Falso techo	
		Falso techo de madera	

Pavimento	M2	largo	ancho	Fase
Mosaico				
<i>Opus sectile</i>				
Lajas de piedra				
Losas de piedra				
Losas de arcilla				
Tierra batida				
Roca natural				
Ladrillo				
<i>Opus signinum</i>				
Presencia de inscripciones				
Impronta en negativo				

Cara N ( ) S ( ) E ( ) W ( )

Cimentación	grosor	profund.	Relleno
Sin cimentación			Reutilizado
Con cimentación			<i>Opus caementicium</i>
Arriostrada			Mampostería
Mixta			
Con preparación			
Sobre roca			

Técnica Constructiva	grosor	Fase	Decoración exterior	Fase
Mampostería seca			Liso	
Mampostería y mortero			Lesenas	
<i>Opus spicatum</i>			Arcos ciegos	
Obra de fábrica			Restos escultóricos	
Trasdosado				
Doble muro con relleno				
Sillares				
Reutilizada				
Mechinales				
Marcas de uso				
Adobe				
Con encofrado				

Decoración interior	Fase	Revest. exterior	Fase	Revest. interior	Fase
Liso		Morteros de cal		Argamasa	
Arcos ciegos		Revocos		Impronta cañizo	
Banco perimetral				Pintura	
Restos escultóricos				Estuco	

Ventanas	largo	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco ultrapasado					Con marcas de uso	
Geminadas						
Triforas						
Vertido exterior						
Vertido interior						
Doble vertido					Ornamento	
Columnitas					Decorado	
Capiteles					Reutilizado	
Impostas						
Clave						
Celosía						

Puertas	largo	ancho	alto	Fase	Material	Fase
Adinteladas					Piedra	
Arco medio punto					Mármol	
Arco peraltado					Con marcas de uso	
Arco rebajado						
Arco de herradura						
Jambas					Ornamento	
Capiteles					Decorado	
Impostas					Reutilizado	
Clave						

PARTICIÓN
 longitudinal ( ) transversal ( )

Cimentación		Sección negativa		profund.	grosor	Relleno	
Sin cimentación		Continua				Reutilizado	
Con cimentación		Aislada				<i>Opus caementicium</i>	
Arriostrada						Mampostería	
Mixta							
Con preparación							
Sobre roca							

Tipología	Fase	Decoración		Fase	Revestimiento	Fase
Arcos formeros		Liso			Argamasa	
Columnas		Restos escultóricos			Impronta cañizo	
Pilares		Cornisa			Pintura	
Muros corridos		Capiteles			Estuco	
		Impostas				
		En estuco				
		Reutilizada				

Tec. Construc.	grosor	largo	alto	sección	intercolumnio	Fase
Mampostería seca						
Mampostería y mortero						
<i>Opus spicatum</i>						
Obra de fábrica						
Trasdosado						
Doble muro con relleno						
Sillares						
Arcos formeros						
Arcos fajones						
Mechinales						
Contrafuertes						
Marcas de uso						
Adobe						
Con encofrado						
Con función litúrgica						

PISCINA x/y

Localización	Fase	Cronología	Morfología	Fase
<i>In situ</i>			Rectangular	
Centrada			Cuadrangular	
Descentrada			Circular	
Adosada por Norte			Cruciforme	
Adosada por Sur			Hexagonal	
Adosada por Este			Pentagonal	
Adosada por Oeste			Octogonal	
Desplazada			Asimétrica	
			Doble	

Tipología	Fase	Material	Fase	Revestimiento	Fase
Construida		Travertino		<i>Opus signinum</i>	
Bloque		Granítica		Mármol	
		Arenisca		Mosaico	
		Calcárea			
		Mármol local			
		Mármol importación			
		Alabastro			
		Pizarra			

Acceso	Fase	Ud.	Fase	M2	largo	ancho	prof.	Fase
N		Escaleras exteriores						
S		Escaleras interiores						
E		Peldaños						
W		Sin apariencia						

Decoraciones	Fase	Conduc. hidráulicas	Fase
Estucos		Entrada	Plomo
Mosaico		Salida	Cerámica
Pintura		Indeterminada	<i>Opus signinum</i>
Molduras		Inexistente	Negativo

MONUMENTALIZACIÓN

PAVIMENTO

Sistema	Material	M2	largo	ancho	Cronología	Fase
Con preparación	Tierra compactada					
Sin preparación	Mosaico					
	<i>Opus sectile</i>					
	Lajas de piedra					
	Losas de piedra					
	Losas de arcilla					
	Tierra batida					
	Roca natural					
	Ladrillo					
	<i>Opus signinum</i>					
	Presencia de inscripciones					
	Impronta en negativo					

BALDAQUINO O CIBORIUM

Planta	Fase	Cimentación	Fase	Elementos	Fase	Material	Crono
Cuadrangular		Sin cimentación		Dinteles		Piedra	
Rectangular		Continua		Arcos		Mármol	
Circular		Aislada		Impostas			
Hexagonal				Capiteles			
Pentagonal				Columnas			
Octogonal				Pilares			
				Bases			

CANCELES

	Fase	Crono
Construido sin revestimiento		
Construido con revestimiento		
Placa lisa		
Placa decorada		

NECRÓPOLIS

Nº fichas afines

Sepulturas	Ud.	Localización	Ud.	Situación	Ud.
Total		Interior edificio		Nave central	
Con objetos de indumentaria		Exterior edificio		Nave lateral dr.	
Con depósito funerario				Nave lateral izq.	
Con restos antropológicos				Cabecera	
Robadas				A los pies	
				Habit. anexas	
				Baptisterio	

Morfología	Ud.	Tipología	Ud.	Téc. Construc.	Ud.
Excavada en tierra		Antropomorfa		Piedra	
Excavada en roca		Leniforme		Lajas	
		Trapezoidal		Mampostería	
		Rectangular		Ladrillo	
				Mixto	
				<i>Tegulae</i>	
				Cabecera marcada	
				Revestimiento	
				Mausoleos	

Cubierta	Ud.	Modo deposición	Ud.	Señalización superficie	Ud.
Losa		Maderas ensambladas		Lápida	
Lajas		Maderas claveteadas		Estela	
<i>Tegulae</i>		Sarcófagos		Piedras	
Ánfora		Ánfora		Negativos	
<i>Opus signinum</i>				Inscripción	
Material reutilizado				Mosaico	
Sin cubierta				Otros	
Otras					

Existencia de análisis polínico

Existencia de análisis antropológico

Cronología

Criterios cronológicos

SEPULTURA

Nº sepultura

Situación				Orientación		Dimensiones	
Exterior		Nave central	N	E-W		Longitud exterior máx.	
Interior		Nave lateral der.	S	N-S		Anchura exterior máx.	
		Nave lateral izqa.	E			Longitud interior máx.	
		Cabecera	W			Anchura interior máx.	
		Habit. anexas				Profundidad	
		Baptisterio					

Morfología		Tipología		Téc. Construc.		Cubierta	
Excavada en tierra		Antropomorfa		Piedra		Losa	
Excavada en roca		Leniforme		Lajas		Lajas	
Exc. estruc. preexist.		Trapezoidal		Mampostería		<i>Tegulae</i>	
		Rectangular		Ladrillo		Anfora	
		Cabecera marcada		Mixto		<i>Opus signinum</i>	
				<i>Tegulae</i>		Material reutilizado	
				Revestimiento		Sin cubierta	
				Mausoleos		Otras	

Modo deposición		Señalización en superficie		Cronología		Fase	
Maderas ensambladas		Lápida					
Maderas claveteadas		Estela					
Sarcófagos		Piedras					
Anfora		Negativos					
Parihuelas		Inscripción					
Restos de tejido		Mosaico					
Dispositivo para libaciones		Otros					
Otros							

SARCÓFAGO ( ) FRONTAL de SARCÓFAGO ( )

Material		Caja		Cubierta	
Mármol local		Rectangular		Losa	
Mármol import.		Trapezoidal		Lajas	
Arenisca		Leniforme		A dos aguas	
Caliza		Infantil		Otros	
Plomo		Cabecera marcada			
Otros					

Ornamentación		Dimensiones		Cronología		Fase	
Friso continuo		Longitud exterior máx.					
Estrigilado		Anchura exterior máx.					
Liso		Longitud interior máx.					
Inscripción		Anchura interior máx.					
Otros		Profundidad					

Descripción de decoración e iconografía

ANTROPOLOGÍA

S 2

	Fase		Fase	Análisis	Fase
Esqueleto completo		1 individuo		Femenino	
Esqueleto fragmentado		2 individuos		Masculino	
		3 individuos		Adulto	
		Varios indiv.		Infantil	
				Patologías	
				Otras anomalías	

DEPÓSITOS FUNERARIOS

	Posición	Fase	Elementos indumentaria	Posición	Fase
Vidrios	Cabeza		Broches de cinturón	Cabeza	
Material cerámico	Hombros		Hebillas	Hombros	
Monedas	Torso		Fíbulas	Torso	
Armas	Brazo dr.		Bandas para el pelo	Brazo dr.	
Utensílios	Brazo izq.		Agujas	Brazo izq.	
Otros	Pelvis		Amuletos	Pelvis	
	Pierna dr.		Pendientes	Pierna dr.	
	Pierna izq.		Cuentas de collar	Pierna izq.	
	Pie dr.		Brazaletes o pulseras	Pie dr.	
	Pie izq.		Anillos	Pie izq.	
			Restos de tejido		
			Otros		

ESTRATIGRAFÍA

	Fase
Cortada por muro	
Superpuesta a muro	
Cubierta por pavimento	
Superpuesta a pavimento	
Cortada por sepultura	
Superpuesta a sepultura	
Reutilizada	
Alterada intencionadamente	
Alterada involuntariamente	

CRONOLOGÍA

Elementos de datación	Cronología	Objetos asociados	Nº Ficha

INSCRIPCION x/y

Lugar de procedencia			
Ubicación original			
Lugar de depósito			Nº inventario
Tradición manuscrita	Lugar conservación	Nº manuscrito	
Cronología			

Tipología	Dimensiones pieza	Dim. campo epigráfico	Material
Funeraria	Largo	Letras	Mosaico
Consagración	Ancho	Espacios	Mármol local
Reconsagración	Grosor	Interlínea	Mármol import.
Deposición reliq.			Pizarra
Edilicia			Granito
Reutilizada			Arenisca
			Calcárea
		Criterios cronológicos	Alabastro
		Estratigráfico	Bronce
		Epigráfico	Plomo
		Paleográfico	Arcilla

Descripción

Bibliografía de las ediciones

Transcripción

Edición. Aparato crítico

Edición. Aparato textual

Traducción

Comentario filológico

Comentario arqueológico

Comentario iconográfico

RELACIÓN de los DOCUMENTOS GRÁFICOS y FOTOGRAFICOS